

II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi

Gökhan Çetinsaya*

Abdülhamid II's Domestic Policy: An Attempt at Periodization

Abstract ■ This essay is an attempt at periodization of Abdülhamid II's domestic policy and his political regime. It examines the period between 1876-1908 in six sub-periods in the framework of internal political affairs: 1876-1878, 1878-1882, 1882-1891, 1891-1897, 1897-1902, 1902-1908. It outlines major political developments, key events, and turning points of every sub-period. It argues that main principles and policies of Abdülhamid II's political regime can be explored under six headings: conservatism, autocracy, centralism, internal Pan-Islamism, reformism and status quo policy. From the early 1880s on, Abdülhamid II resolutely applied all these principles and policies in domestic affairs; but when internal and external circumstances changed, the Sultan revised his principles and policies, and at times he was forced to compromise. Three major crises challenged Abdülhamid II's regime: the Ottoman-Russian War of 1877-78, and the application of the Berlin Treaty of 1878; the Armenian question of 1894-1897; and the Macedonian question of 1903-1908. While the regime survived first two crises, the third led to the end of the regime.

Keywords: Ottoman Empire - 19th century, Ottoman Empire - 20th century, Abdülhamid II, Domestic Politics, Political Regime, Periodization, Pan-Islamism, Armenians, Macedonia, Young Turks.

II. Abdülhamid'in siyasi rejiminin özellikleri, Cumhuriyet döneminde sadece akademik ve popüler tarihçiliğin değil, ülkenin siyasi ve sosyal gelişmelerinin biçimlendirdiği doğrultuda 'kimlik mücadeleleri'nin de tartışmalı konularından

* İstanbul Şehir Üniversitesi.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

biri olmuştur. Hatta akademik tarihçilik büyük ölçüde bu tartışmaları biçimlendiren siyasi ve ideolojik ortamın etkisi altında şekillenmiştir. *Meydan Larousse* Ansiklopedisinin (1969-1973) yayıncıları ilk fasiküllerini takdime gittiklerinde, İsmet İnönü'nün kullandığı ifade bu manada çok şey anlatır: “İkinci Abdülhamid maddesine şöyle bir göz attı. “Okur, tavrınızı, tarzınızı oradan çıkarırım” dedi.”¹ Ülkemizde, yaşanan sosyo-kültürel dönüşümlerin de etkisiyle, popüler tarihçiliğe ilginin arttığı dönemlerde, Sultan Abdülhamid ile ilgili basılı ve görsel yayınlar çoğalmakta, eski tartışmalar tekrar nüksetmekte, mevcut söylemler neredeyse hiç değişmeden, akademik literatürde hiç bir katkı olmamış gibi, tekrar ve tekrar kendini üretmektedir. Halbuki, Batı ve Türkiye üniversitelerinde özellikle 1970'lerden itibaren, II. Abdülhamid dönemi ile ilgili olarak yerli ve yabancı arşivler üzerinden yeni bir bakış açısıyla yahut farklı akademik çevrelerdeki ‘mahalle baskısı’na rağmen yapılan çalışmalar, yüksek lisans ve doktora tezleri, makaleler ve kitaplar, akademik tarihçiliğimizi büyük ölçüde değiştirdi, değiştirmeye de devam ediyor. Bu makale, bütün bu çalışmaların ortaya koyduğu birikimin ve başta İbnülemin Mahmut Kemal İnâl gibi dönemin hem tanığı hem tarihçisi olmuş kalemlerin yeniden okunması ışığında, II. Abdülhamid'in iç politikası ve siyasi rejimi üzerine bir dönemlendirme teşebbüsüdür.

Konuyla ilgili başlıca eserleri kronolojik sırasıyla ele almak gerekirse, II. Abdülhamid dönemini siyasi, idari ve mali bütün yönleriyle incelemeye hasredilmiş, bunu yaparken Abdülhamid dönemi iç siyasetini ve rejimini tanımlamaya ve tartışmaya yönelik çalışmalardan ilki, Engin D. Akarlı'nın “The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II, 1876-1909: Origins and Solutions” (Princeton University, 1976) başlıklı doktora tezidir.² Alanında öncü bir çalışma olan doktora tezinde ve daha sonra yayınladığı makalelerinde geliştirdiği argümanlarla Akarlı, kendisinden sonra gelen Abdülhamid dönemi çalışmaları için genel bir çerçeve oluşturmuş, temel parametreleri ve referans noktalarını belirlemiştir.

Bu bağlamda ikinci önemli katkı, Feroze A. K. Yasamee'nin “The Ottoman Empire and the European Great Powers, 1884-1887” başlıklı doktora tezidir

1 Hakkı Devrim, *Radikal*, 14.3.2004. Farklı bir anlatımı: *Radikal*, 7.5.2010. Benzer örnekler için bkz. Gökhan Çetinsaya, “Abdülhamid'i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış,” *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek: Toplum-Bilim ve Defter Dergileri Sempozyum Bildirileri* (İstanbul: Metis, 1998), s.137-146.

2 Engin D. Akarlı'nın çalışmaları için bkz. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2/1 (2004), s.591-596.

(University of London, 1984). Genişletilerek kitaba (*Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888*, İstanbul: ISIS, 1996) dönüştürülen bu çalışma, genel olarak II. Abdülhamid dönemi dış politika ve diplomasisini incelemesine rağmen, gerek Abdülhamid rejimi hakkında ayrı bir bölüm ayırması gerekse tezin bütününde ele alınan meseleler itibarıyla genel bir çerçeve sunan, kurucu bir metin olmuştur.³ Akarlı'nın ve Yasamee'nin doktora tezleri özellikle yurtdışında kendilerinden sonra gelen araştırmaları ve tezleri etkileyen iki önemli kurucu metin olmalarına rağmen, muhtemelen Türkçeye çevrilmedikleri için henüz Türkiye'deki literatürde hak ettikleri değeri ve yeri bulamamışlardır.

Söz edilmesi gereken üçüncü önemli katkı, Kemal Karpat'ın *The Politicization of Islam* (2001) başlıklı kitabıdır.⁴ Karpat'ın bir ömür boyunca yaptığı çalışmaların hacimli bir birikimi olan bu kitap, sadece Abdülhamid rejiminin niteliklerini ve özellikle 'ittihad-ı İslâm' siyasetinin kökenlerini, gelişimini ve sonuçlarını değil modern Türkiye'nin arka planını da açıklama çabasıdır.

Dördüncü önemli katkı, François Georgeon'un *Abdülhamid II: le sultan calife* (2003) başlıklı monografisidir.⁵ Georgeon'un kitabı, literatürde 1970'lerden itibaren gerçekleştirilen bütün revizyonist çalışmaların vardığı nihai aşamayı temsil eden başarılı bir incelemedir. Tamamen ikincil kaynaklara dayansa da, Akarlı ve Yasamee sonrası oluşan literatürün bir muhasebesi ve sonuçlarının analizidir; literatürde son gelinen aşamayı yansıtan bir çalışmadır. Bu manada sadece II. Abdülhamid'in biyografisini değil rejimin özelliklerinin ve dönemin olaylarının da analizini yapan bir çalışmadır. Abdülhamid dönemi çalışmalarında yeni bir eşik oluşturmuştur. Kısa zamanda Türkçeye çevrilmiş olmasına rağmen, literatürde hak ettiği yeri bulamamış bir çalışmadır.

Bu çalışmalara ilaveten, Abdülhamid döneminin çeşitli politikaları, kurumları, meseleleri yahut kişileri üzerine son yirmi yılda yapılmış, Abdülhamid rejimine farklı açılardan ışık tutan bir dizi incelemeden bahsedilebilir.⁶

3 F. A. K. Yasamee'nin çalışmaları için bkz. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2/1 (2004), s. 577-584.

4 *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State* (Oxford: OUP, 2001). Türkçesi: *İslâm'ın Siyasallaşması* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005).

5 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid* (İstanbul: Homer, 2006).

6 Kronolojik sırayla örnekler için: Ş. Tufan Buzpınar, "Abdülhamid II, Islam and the Arabs: the Cases of Syria and the Hijaz, 1878-1882" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Manchester, 1991); Azmi Özcan, *Indian Muslims, the Ottomans and Britain, 1877-1924* (Leiden: E. J. Brill,

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

Son elli yıllık zaman diliminde yazılan 19. ve 20. yüzyıl Osmanlı ve Türkiye tarihlerinde Abdülhamid dönemine hasredilen bölümler, Abdülhamid rejiminin hususiyetlerine de değinen metinler olmuştur. Bunlar aynı zamanda literatürde II. Abdülhamid algısının geçirdiği değişim ve evrimi de yansıtan metinlerdir.⁷

* * *

İç ve dış olaylar arasındaki irtibatı gözden kaçırmadan, II. Abdülhamid rejimini ve iç politikasını altı döneme ayırarak inceleyebiliriz:

- 1) 1876-1878 Dönemi
- 2) 1878-1882 Dönemi
- 3) 1882-1891 Dönemi
- 4) 1891-1897 Dönemi
- 5) 1897-1902 Dönemi
- 6) 1902-1908 Dönemi

Âli Paşa'nın 1871'deki ölümüyle ortaya çıkan iktidar boşluğu içerisinde, uzun zamandır birikmiş olan sorunlar patlak vermiş, Tanzimat politikaları siyasî, idarî, malî bütün alanlarda birer birer iflas etmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin

1997); Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (London: I. B. Tauris, 1998); Ali Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Babıali'yle (Hükümet) İlişkileri," *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye, 1999), III, s.286-297; Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devler: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002); Gökhan Çetinsaya, "Din, Reform ve Statüko: II. Abdülhamid Dönemine Bir Bakış, 1876-1909," *Osmanlı Medeniyeti: Siyaset, İktisat, Sanat* (İstanbul: Klasik, 2005), s.125-148; Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi, 1895-1908* (İstanbul: Klasik, 2007); Yusuf Tekin, *II. Abdülhamit'ten Cumhuriyete Miras: Bir Ulus Devlet Yaratma Projesi* (İstanbul: Gökkuşbuğu, 2009).

7 Kronolojik sırayla örnekler için: Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra: Oxford University Press, 1961); Stanford Shaw and Ezel K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977); Eric Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History* (London: I.B. Tauris, 1993); François Georgeon, "Son Canlanış," *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II: XIX yüzyılın başlarından yıkılışa*, ed. Robert Mantran (İstanbul: Cem Yayınevi, 1995), s.145-216; Şükrü Hanioglu, *A Brief History of Late Ottoman Empire* (New Jersey: Princeton University Press, 2008); Benjamin C. Fortna, "The Reign of Abdülhamid II," *The Cambridge History of Turkey, Volume 4: Turkey in the Modern World*, ed. Reşat Kasaba (New York: CUP, 2008), s.38-62; Carter V. Findley, *Turkey, Islam, Nationalism and Modernity* (New Heaven: Yale University Press, 2010).

girdiği bu sürekli kriz ortamında Tanzimatçıların inandığı bütün idealler ve uyguladığı politikalar sorgulanmaya başlanmış, farklı çözüm arayışları ve yeni siyasi teklifler gündeme gelmiştir. Özellikle 1875 yılından itibaren kriz en yüksek aşamasına varmış ve tam bir kaos ortamına girilmiştir. Devlet hazinesi Kırım Harbi'nden beri alınan borçların faizleri ödenemeyecek duruma geldiği için iflas etmiş; elden gitmesin diye büyük yatırımlar yapılan Balkan vilayetlerinde birbiri peşi sıra büyük isyanlar çıkmış; Avrupa'nın Büyük Devletleriyle diplomatik alanda bir mücadeleye girilmiş; bütün iç ve dış sorunlara çözüm olarak, meşruti rejim kurmak amacıyla bir saray darbesi gerçekleştirilmiş; takip eden üç ay içinde üç sultan değişmiş; son olarak, Rusya'yla girilen savaştan büyük bir hezimetle çıkılmıştır. 1878 başında biten savaş sonrası imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile birlikte, Osmanlı Devleti büyük toprak ve nüfus kaybına uğramıştır. Sultan II. Abdülhamid bu zaman ve zeminde, 31 Ağustos 1876'da tahta geçmiştir.

1) 1876-1878 Dönemi

II. Abdülhamid, tahta geçtiği ilk günlerden başlayarak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın bitimine kadar olan dönemde genel olarak Tanzimat ve kısmen Yeni Osmanlı ideallerine bağlı kalmış, Tanzimat döneminin farklı ekollerine mensup olan mevcut kadro ile iş görmeye devam etmiştir. Bir başka ifadeyle, çevresindeki mevcut kadro kendisine (özellikle savaşın idaresi bakımından) ne önerdiyse çoğunlukla yerine getirmiştir. Bu aynı zamanda, onun için iç ve dış politika bakımından hem mevcut kadroları hem de mevcut politikaları sorgulama, test etme, bir başka ifadeyle oyunun kurallarını öğrenme dönemi olmuştur.

Örneğin bu dönemde, iç politikada, genel olarak meşrutiye ideallerine (parlamento ve anayasaya) olan inanç korunurken, dış politikada da bir çok hayal kırıklıklarına rağmen, geleneksel Tanzimat politikası olan İngiltere odaklı politika devam ettirilmiştir. Yaklaşık iki yıllık yoğun ve felaketlerle biten bir süreç sonunda savaşın sona ermesi ve özellikle Berlin Antlaşması'nın imzalanmasıyla (Temmuz 1878) birlikte, Sultan Abdülhamid'in bu zaman zarfında aldığı dersler, çıkardığı sonuçlar doğrultusunda kendi iktidarının temellerini atmaya, kendi prensip ve kadrolarını oluşturmaya, kısacası iç ve dış politikaya kendi damgasını vurmaya başladığı görülür.

Rus ordularının bir yandan Kars'ı işgal ederek Erzurum önlerine geldikleri (Kasım-Aralık 1877) diğer yandan Edirne'yi işgal ederek (20 Ocak 1878) Çatalca önlerine geldikleri bir savaş hezimetinin ardından, 31 Ocak 1878'de imzalanan

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

Edirne Ateşkesi ile 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması arasındaki yaklaşık altı ay, Osmanlı Devleti ve Abdülhamid rejimi için en kritik dönemlerden biri olmuştur. Aynı zamanda Abdülhamid rejiminin yol taşlarını da döşeyen bu kritik dönemin olaylarını kronolojik olarak hatırlamak yaşanan bunalımın boyutlarını anlamamıza yardımcı olacaktır:

Edirne Ateşkesi (31 Ocak 1878)

Meclis-i Mebusan'ın lağvı (13 Şubat 1878)

Ayastefanos Antlaşması (3 Mart 1878)

Çırağan Vakası (20 Mayıs 1878)

Kıbrıs'ın İngiltere'ye terki (4 Haziran 1878)

Berlin Konferansı ve Antlaşması (13 Haziran-13 Temmuz 1878)

Bu tabloda sonuçları itibariyle bakıldığında, Abdülhamid rejimi açısından en kritik iki olay, Meclis-i Mebusan'ın lağvı ve Çırağan Vakasıdır. 1878 Şubatı'nın olağanüstü koşulları içerisinde ve dönemin devlet elitinin desteğiyle meclisi lağveden Sultan Abdülhamid'in, meclisi tekrar toplamak fikrini 1881'e kadar muhtemel gördüğünü söyleyebiliriz. Bu eğilime örnek olarak, 'başvekillik' kurumunun aralıklı da olsa devam ettirilmesini⁸, Meclis-i Âyan'a atamaların Nisan 1880'e kadar devam etmesini⁹, Meclis-i Mebusan'ın tekrar faaliyete geçmesine ön hazırlık olarak Kanun-ı Esasi'yi tadil için bir komisyon kurulmasını (Nisan 1880) sayabiliriz.¹⁰

Yukarıda sıralanan olaylar dizimi içinde Abdülhamid rejimi bakımından en kritik olayın Ali Suavi'nin darbe teşebbüsü olduğu hususunda, başta İbnülemin Mahmut Kemal İnal olmak üzere dönemin tanıklarında bir görüş birliği mevcuttur. İbnülemin, Ali Suavi darbe teşebbüsünün (20 Mayıs 1878) 'Abdülhamid

8 Başvekillik için bkz. Ercüment Kuran, "Başvekil," *TDVİA*, V, 136-137; Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton: Princeton University Press, 1980), s.240-42.

9 Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricalı, 1839-1922* (İstanbul: ISIS, 1999), s.20.

10 "Kanun-ı Esasiye, hukuk-ı saltanata, vezâif-i vükelaya dair bir program tanzimi" için teşkil edilen komisyon, Başvekil Said, Mahmud Nedim, Tunuslu Hayreddin, Suphi (ve sonradan katılan Nusret) Paşalardan oluşuyordu. Bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1982), II, s.928; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, VIII: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri, 1876-1907* (Ankara: TTK, 1983), s.262; Atilla Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), s.233-234.

istibdadı'nın başlangıcı olduğunu ısrarla vurgular. İbnülemin'e göre, Suavi Vakasından sonra "padişahın herkesden, hatta en ziyade itimat ettiği bendeganı sadakat nişandan bile emniyeti büsbütün münselib ve umum hakkında sui zannı galib" olmuştur. Nitekim, Suavi vakasından hemen sonra en yakınında görev yapanlar da dahil olmak üzere Abdülhamid'in şüphelendiği yahut kusurlu bulunduğu kişiler birer valiliğe tayin edilerek alelacele İstanbul'dan çıkarılmışlardır. Bu isimler arasında, o sırada Heyet-i Ayan reisi olan (Küçük) Said Paşa (önce Ankara valiliğine, sonra itirazı üzerine) Bursa valiliğine; azledilen 'Başvekil' Mehmed Sadık Paşa Cezayir-i Bahr-i Sefid valiliğine; Mehmed Akif Paşa, Konya valiliğine; Mabeyn Müşiri (İngiliz) Said Paşa Ankara valiliğine; Baş Mabeyinci Mehmed Nafiz Paşa, 4. Ordu Müşiriyetine gönderilmişlerdir. Yukarıda sayılan isimlerden Küçük Said Paşa ve İngiliz Said Paşa'nın hamisi olan Damad Mahmud Celaleddin Paşa ise Tophane Müşirliğinden azledilerek, Trablusgarb valiliğine tayin edilmek suretiyle Ocak 1879'da İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır.¹¹

Teşebbüs safhasında açığa çıkarılan benzer darbe teşebbüslerinin Sultan Abdülhamid'in vehmini daha da arttırdığına şüphe yoktur. Bu teşebbüsler arasında, Mason localarının da işin içine karıştığı 'Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi' tevkifatı (Temmuz 1878); ve sarayda görevli bazı Çerkez ve Dağıstanlı subaylarla padişahın hassa alayı olarak görev yapan Dağıstan askerinin tasfiyesi (Kasım 1882) sayılabilir.¹²

Bu çalkantılı dönemde 'Başvekillik' ve 'Sadrazamlık'daki sık değişim ve istikrarsızlık çok çarpıcıdır. Bu istikrarsızlık bir bakımdan Âli Paşa sonrası istikrarsızlığın devamı olarak da okunabilir: 1871'den Ahmed Vefik Paşa'nın 1882'deki azline kadar geçen yaklaşık 10 yılda 23 Sadrazam/Başvekil görülmektedir. 1876-1878 dönemine yoğunlaştığımızda ise, ateşkes ile barış antlaşması arasındaki dönemde yaşanan hareketlilik dikkat çekicidir.¹³

11 İnal, *Son Sadrazamlar*, II, s.772-773; Bu kişilerin hemen birer vilayete tayinleriyle biran evvel İstanbul'dan gönderilmeleri Sultan tarafından yeni 'Sadrazam' Safvet Paşa'ya bildirilmiştir. Ibid, s.1002; Ayrıca bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Taif Mahkumları* (Ankara: TTK, 1982); Davut Erkan, "II. Abdülhamid'in İlk Mabeyn Feriki Eğinli (İngiliz) Said Paşa, Hayatı ve Hatıratı," *Osmanlı Araştırmaları*, 35 (2010), s. 33-80.

12 Skaliyeri-Aziz bey komitesi için bkz. Cevdet Küçük, "Çırağan Vak'ası", *TDVİA*, VIII, s. 306-309; Orhan Koloğlu, *Abdülhamit ve Masonlar* (İstanbul: Gür Yayınları, 1991); Dağıstanlılar için bkz. İnal, *Son Sadrazamlar*, II, s. 696, 1014. Bu son olay saray erkanından bazılarının tasfiyesine ve Küçük Said Paşa'nın iki günlüğüne de olsa sadrazamlıktan uzaklaştırılmasına sebep olmuştur.

13 İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 5 (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971).

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI:
BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

Ahmet Şefik Midhat Paşa	19 Aralık 1876	5 Şubat 1877	1 ay 17 gün
İbrahim Edhem Paşa	5 Şubat 1877	11 Ocak 1878	11 ay 4 gün
Ahmed Hamdi Paşa	11 Ocak 1878	4 Şubat 1878	24 gün
Ahmed Vefik Paşa	4 Şubat 1878	18 Nisan 1878	2 ay 9 gün
Mehmed Sadık Paşa	18 Nisan 1878	28 Mayıs 1878	1 ay 10 gün
Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa	28 Mayıs 1878	4 Haziran 1878	7 gün
Mehmed Esad Safvet Paşa	4 Haziran 1878	4 Aralık 1878	6 ay

2) 1878-1882 Dönemi

Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878) sonrası dönemde, Sultan Abdülhamid'in Tanzimat dönemi politikalarını sorguladığı, bunlardan çoğunu koruduğu, bazılarını daha da geliştirdiği, ama bir kısmını da ciddi bir eleştiriye tabi tuttuğu söylenebilir. Bunlar arasında, mali alandaki sınırsız borç alma politikasını, Avrupalı Büyük Güçlerin nüfuzlarının imparatorluk içinde yayılmasına tolerans gösterilmesini, Hıristiyan tebaa arasındaki milliyetçi ve ayrılıkçı eğilimleri önlemedeki acziyeti ve aynı şekilde Müslüman tebaayı korumadaki başarısızlıkları eleştirdiği görülür. Böyle bir muhasebe neticesinde ve yakın geçmişten alınan dersler ışığında iç ve dış politikada Tanzimat'tan daha farklı bir yön belirlenmiş oluyordu.

Buraya kadar anlatılan süreç, Berlin Antlaşması'nın hemen sonrasında olup bitmiş bir süreç değildir. Abdülhamid'in kendi iktidarını ve otoritesini kullanma bakımından 'geçiş süreci' denebilecek bu ara dönem, yaklaşık olarak 1882 yılına kadar sürmüştür. Bu manada Berlin Antlaşması'ndan arta kalan sorunları ve Abdülhamid rejimini 1878-1882 yılları boyunca meşgul eden meseleleri dört başlık etrafında inceleyebiliriz:

Berlin Antlaşması sonrası dönem (I): Berlin Antlaşması'ndan arta kalan meseleler

Berlin Antlaşması sonrası dönem (II): iç meseleler

Berlin Antlaşması sonrası dönem (III): reform planları ve teşebbüsleri

Berlin Antlaşması sonrası dönem (IV): hesaplaşma, tasfiye ve vesayetten kurtulma

Berlin Antlaşması'nın imzalanması ile her şey hallolmuş, bütün sorunlar çözülmüş değildi. Berlin Antlaşması'nın, nihai çözümü sonraya bırakılan bir çok

maddesi mevcuttu. Aynı zamanda 1882'ye kadar olan bu süreçte Sultan Abdülhamid, savaşın sonuçları ve savaş sonrası ortam sebebiyle meydana gelen bir dizi dış ve bunlarla bağlantılı iç sorunla uğraşmıştır. Bunları, Büyük Devletlerin Osmanlı Devleti'nin zafiyetinden faydalanarak yaptıkları -donanma göndermek gibi- çeşitli güç gösterileri ve 1881'de Tunus'un Fransızlarca, 1882'de Mısır'ın İngilizlerce işgali izledi. Bu dönem, genç padişah için aynı zamanda 1876-1878 döneminde oluşturduğu dış politikaya ilişkin görüşlerini pekiştirme ya da yeniden değerlendirme ve imparatorluğun dış politika imkanlarını test etme yılları olmuştur.

Bu süreçte kritik dönemeç, 8 Şubat 1879 tarihli Osmanlı-Rus Antlaşması olmuştur.¹⁴ Rus işgal orduları ancak bu tarihten sonra geri çekildiler; Onlarla birlikte İngiltere donanması da Marmara'dan çekildi. Bu zamana kadar Abdülhamid rejimi fiziki bir kıskaç yahut doğrudan askeri tehdit altındaydı. Diğer meselelerin çözümü ancak bu rahatlamadan sonra mümkün olabildi. Berlin Antlaşması'ndan artakalan meseleler yahut uygulanmayı bekleyen maddeler, iç meseleler ve reform paketlerinin uygulanması bu tarihten sonra birer birer gündeme gelmeye ve sonuçlandırılmaya başlandı.

Berlin Antlaşması sonrası dönem (I):

Berlin Antlaşması'ndan arta kalan meseleler

Berlin Antlaşması'nın, nihai çözümü sonraya, ilgili tarafların müzakeresine bırakılan bir çok maddesi vardı: a) Bosna-Hersek, b) Karadağ sınırı, c) Yunanistan sınırı, d) İran sınırı, e) Doğu Anadolu'da reform.

a) Bosna-Hersek: Berlin Antlaşması'na göre (25. madde) Bosna-Hersek, Avusturya tarafından asker ikamesiyle idare olunacaktı. Yenipazar Sancağı'nda Osmanlı idaresi devam edecek ise de, Avusturya sancağın her yerinde asker bulundurmamak, askeri ve ticaret yolları yapmak imtiyazına sahip olacaktı. Maddenin uygulanması ile ilgili ayrıntılar iki devlet arasında daha sonra kararlaştırılacaktı. 25. maddeyi hemen uygulamaya koymak isteyen Viyana, ikili müzakerelerin sona ermesini beklemeden (Bâbüâlî'nin bütün protestolarına rağmen) Bosna-Hersek'i işgal etmeye teşebbüs etti. Boşnakların silahlı direnişine rağmen işgal Ekim 1878 sonuna kadar tamamlanmıştı. Bosna-Hersek'in işgalini durduramayan Bâbüâlî, Avusturya Yenipazar'ı da işgale kalkınca karşı harekete geçti; direnmeye başladı ve

¹⁴ Antlaşma için bkz. Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye* (Ankara: TTK, 1987), II, s.115-123; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri* (Ankara: AÜHF, 1953), s.425-427.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

süreç tıkandı. Şubat 1879'da Rus ordularının ve müteakiben İngiliz donanmasının çekilmesiyle rahatlayan Sultan Abdülhamid, o güne kadar geciktirdiği Bosna-Hersek ve Yenipazar Sancağı görüşmelerini Viyana ile tekrar başlattı. Avusturya işgal idaresinin ve Bâbîâlî'nin haklarını içeren ayrıntılı görüşmelerden sonra, 21 Nisan 1879 tarihli Avusturya-Osmanlı Antlaşması imzalandı.¹⁵

b) Karadağ sınırı: Berlin Antlaşması Karadağ'ın istiklalini temin ederken (26-33. maddeler) Arnavutluk topraklarından sayılan Gosine ve Plave nahiyelerini Karadağ'a bırakıyordu. Burada çoğunluk olan Arnavut Müslümanların direniş gösterecekleri anlaşılınca Bâbîâlî Karadağ'a yeni bir bölgeyi (Zim suyu kıyıları ve İşkodra gölü etrafında bulunan Hot ve Kalmend'i) teklif etti. Karadağ'ın kabul etmesi üzerine 12 Nisan 1880 tarihli bir memorandum imzalandı. Fakat bu sefer de Kuzey Arnavutluk'taki Katolik aşiretleri yaşadıkları toprakların Karadağ'a devrolmasına şiddetle karşı çıktılar. Osmanlı ordusu çekilince, silahlı direnişe başladılar. Büyük Devletler müdahale ederek Bâbîâlî'den buraların Karadağ'a terkinin sağlanmasını istedi ise de direniş kırılmadı (Nisan-Mayıs 1880). Hatta padişahın temsilcisi Müşir Mehmed Ali Paşa bu sebepten katledildi. Bu sefer yeni bir görüşme trafiği sonunda Karadağ'a Adriyatik kıyısında (Müslüman ve Hıristiyan Arnavutlarca sakin) Ülgün limanının terki kararlaştırıldı. Fakat Ülgün'ün ne kadarının terkedileceği hususundaki ihtilaf hükümetler arasında tartışılmaya devam edilirken, Arnavutlar Karadağlılarla silahlı çarpışmaya başladılar.

Berlin Antlaşması sonrasına kalan meselelerde 8 Şubat 1879 tarihli Osmanlı-Rusya Antlaşması bir dönüm noktası ise, bir diğeri de İngiltere'deki hükümet değişikliğidir: Osmanlı Devleti aleyhindeki tutumu ile maruf Lord Gladstone iktidara gelince Londra, Mayıs 1880'den itibaren Karadağ ve Yunanistan sınırları ile Ermenilerin meskun bulunduğu vilayetlerle ilgili verilen sözlerin biran önce yerine getirilmesi için Büyük Devletleri müşterek hareket etmeye davet etti. Bütün bu işleri takip etmesi için Lord Goschen fevkalade elçi olarak İstanbul'a yollandı (Mayıs 1880). 1880 yazından itibaren baskıyı arttıran Büyük Devletler, Raguz'a (Dubrovnik) müşterek donanma göndererek nümayiş yaptılar (Eylül 1880) ve Bâbîâlî'yi İzmir'i işgal etmekle tehdit ederek Ülgün'ün terkinin sağladılar. Osmanlı ordusu Arnavutların silahlı direnişini bizzat kırarak, Kasım 1880'de Ülgün'ü Karadağ'a teslim etti. Müttefik donanması ancak bundan sonra Adriyatik'ten ayrıldı.¹⁶

15 Bkz. Türkgeldi, II, s.124-136.

16 Bkz. Türkgeldi, II, s.136-168.

c) Yunanistan sınırı: Berlin Antlaşması'na göre (24. madde), Osmanlı-Yunanistan sınırı da Büyük Devletlerin vesayetinde tashih edilecekti. Yunanistan bütün Epir ve Tesalya'yı talep etmekteydi. Yunanistan sınırı meselesi çözülmesi en zor mesele olmuştur.¹⁷ Osmanlı ve Yunan komisyonları tarafından yürütülen yeni sınırı tespit çalışmaları Ağustos 1879'a gelindiğinde kilitlendi. Bâbîâlî'nin yürüttüğü oyalayıcı ve uzun müzakerelerden sonra, Gladstone Hükümeti ile başlayan diplomatik taarruza paralel olarak bir çok müşterek toplantılar gerçekleştiren Büyük Devletler, Yanya ve Yenişehir'in Yunanistan'a terk edilmesini kararlaştırdılar (Temmuz 1880). Bâbîâlî'nin bu karara itiraz etmesiyle (Ağustos 1880), Osmanlı-Yunanistan sınırında silahlı çatışma başladı; devletlerin müdahalesi (donanma göndermek ve işgal tehditleri), uzun ve çetin müzakerelerden sonra Tesalya ile Epir'in Narda kazasının Yunanistan'a terki (Yanya ve Preveze'nin Osmanlı'da kalması) için anlaşmaya varıldı (Mayıs 1881). Narda için Arnavut Komiteleri silahlı ve siyasi direnişte bulundular ise de Bâbîâlî bastırdı, elebaşları sürgüne gönderdi.¹⁸ Fakat Balkanlarda Arnavutların yaşadıkları topraklarda gerçekleşen bu sınır değişikliklerinin sonucunda meydana gelen huzursuzluğu yatıştırmak kolay olmadı. Biraz aşağıda bahsedileceği gibi, Yıldız aynı zamanda Arnavut elitleri tarafından dile getirilen özerklik talepleri ve milliyetçilik kıvılcımlarıyla da mücadele halindeydi. Arnavutların yaşadığı vilayetlerde asayiş sağlayabilmek iki yıllık bir çaba gerektirmiştir.

d) İran sınırı: 1877-78 Savaşında Rusya lehine tarafsız kalan ve mükafat olarak önce Ayastefanos'a sonra Berlin Kongresi'ne davet edilen İran, 1840'lardan beri devam eden Osmanlı-İran sınırı meselesini gündeme getirerek, Van yakınlarındaki Kotur şehri ve arazisinin İran'a terkini sağlamıştı (60. madde). Bâbîâlî'nin uzun ayak diremelerinden sonra, Kotur 1880'de İran'a bırakıldı.¹⁹

e) Doğu Anadolu'da Reform: Sultan Abdülhamid hem Bosna-Hersek, hem Karadağ, hem de Yunanistan sınırı meselelerinde bütün zamanını ve kartlarını sonuna kadar oynamıştır. Büyük Devletler arasındaki görüş ayrılıklarını ve yerel nüfustaki reaksiyonları iyi değerlendirerek müzakere süreçlerini uzatabildiği kadar

17 Ali Fuat Türkgeldi'nin ifadesiyle, "Avrupa devletlerinin bu meseleye verdikleri ehemmiyet için derece-i tahammülünü çok aşmış ve kabineler ve sefaretler ve politikacılar tarafından o kadar yazı yazılmıştır ki adeta Golos ve Narda körfezlerinin sularını karaya boyayacak kadar mürekkep sarf olunmuştur." *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye*, II, s. 191.

18 Bkz. Türkgeldi, II, s.168-191.

19 Bu uzun müzakere süreci için bkz. Richard Schofield, *The Iran-Iraq Border, 1840-1958* (Oxford: Archive Editions, 1989), cilt 3.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

uzatan Abdülhamid yönetimi, Büyük Devletler müşterek hareket etmeye ve askeri tehditler savurmaya başladıklarında ise pes etmiştir. Bu durumun tek istisnası, yani sonuna kadar direnip pes etmediği ve oyalama taktikleriyle kadük ettiği mesele Ermenilerle meskun vilayetlerde Büyük Devletlerce talep edilen reform meselesidir. Bu aynı zamanda bir iç politika konusu olduğundan aşağıdaki kısımda incelenecektir.

Berlin Antlaşması sonrası dönem (II): iç meseleler

1875-1878 bunalımı ve Berlin Antlaşması sonrası ortaya çıkan iç politika meselelerine ise dört başlık altında değinebiliriz: a) Ermenilerin meskun bulunduğu vilayetlerde yapılacak reform meselesi; b) Arnavutların özerklik talepleri; c) Arap hilafeti ve Arap milliyetçiliği teşebbüsleri; d) vilayetlerde asayiş ve merkezin otoritesini sağlamak.

a) Ermenilerin meskun bulunduğu vilayetlerde yapılacak reform meselesi: Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine göre: “Bâbiâli, ahalisi Ermeni bulunan vilayetlerde ihtiyacı mahalliyenin icab ettiği ıslahatı bila-tehir icra ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi taahhüd eylemiştir.” Büyük Devletler, “tedabir-i mezkurenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir.” Daha Kıbrıs'ın İngiltere'ye terki (4 haziran 1878) sonrasında başlayan Londra'nın bu yöndeki talepleri ve baskısı Berlin Antlaşması'ndan sonra hızlandı. İstanbul'daki Büyükelçi Sir Henry Layard, Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'nin de ısrarlı tutumu sonucu hemen resmi taleplere başladı.²⁰ Reformların tatbikini gözlemlemek için İngiliz askeri konsolosları çeşitli Anadolu vilayetlerinde görevlendirildiler. 1878 Kasımından itibaren zaten Erzurum'da (Van'ın da görev bölgesine dahil edildiği) bir askeri konsolos vardı. 1879 Temmuzundan itibaren diğer bazı vilayetlerde de (merkezi Sivas olmak üzere, Bursa, Konya, Kayseri ve Kastamonu'da) görev başladılar.

Yaşanan sürece bir bütün olarak bakıldığında, Nisan 1879'da Avusturya ile antlaşma imzaladıktan ve Ağustos 1879'da Rus ordusu Balkanlardan tamamen çekildikten sonra, Sultan Abdülhamid'in rahatladığını ve İngiltere'nin taleplerine daha kolay direnmeye başladığını görüyoruz. İstanbul'un Londra'nın baskılarına ve 'vesayet' taleplerine başarıyla direnmesi sonucu Salisbury, Ocak 1880'de

20 Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği, 1877-1880* (Ankara: AÜDTCF, 1968); Sinan Kunalp, *The Queen's Ambassador to Sultan: Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy, 1877-1880* (İstanbul: ISIS, 2009).

pes ederek resmi taleplere son vermiştir. Fakat akabinde Gladstone Hükümetinin işbaşına gelmesiyle (Nisan 1880) birlikte süreç tekrar başladı. Süreci takip etmek üzere fevkalade elçi olarak gönderilen Goschen'in İstanbul'a ayak bastığı Mayıs 1880'den geri çağırıldığı Haziran 1881'e kadar Londra'nın baskısı devam etti. Bu sürecin üçüncü aşaması, Eylül 1881'de atanan Büyükelçi Lord Dufferin'in çabalarıyla en azından 1882 başlarına kadar devam etti. Bu sırada Mısır'da yaşanan Urabi hareketiyle ilgili gelişmeler Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin gündemini değiştirdi. İngiliz askeri konsolosları Şubat 1882'de Londra tarafından geri çekildi. 1890'lara kadar konu bir daha gündeme gelmedi.

b) Arnavutların özerklik talepleri: 1877 İlkbaharından itibaren yani '93 Harbi' öncesinden başlayarak Arnavutların yaşadığı dört vilayette (İşkodra, Yanya, Kosova ve Manastır) güvenlik endişesi ve özerklik talepleri başlamıştı. İmparatorluk dağılırsa bu vilayetlerin kaderi ne olacaktı? Komşu ülkeler tarafından paylaşılma endişesi mevcuttu. Arnavut elitleri çeşitli çözüm yollarını iki başlık altında tartıştı: Dört vilayeti birleştirerek tek ve büyük bir Arnavutluk vilayeti meydana getirmek ve idari özerklik (otonomi) teklifleri dillendirilmeye başlandı. Ayastefanos Antlaşması'nda Arnavutlar korktuklarına uğrayıp da toprakları komşu devletlere paylaşılınca tepki gecikmedi. Berlin Kongresi'nin toplanmasından üç gün önce, 10 Haziran 1878'de toplanan Prizren Kongresi ve sonucunda oluşan Prizren Birliği yukarıda formüle edilen teklifleri resmileştirdi; İstanbul'a gönderilen sayısız dilekçelerle tekrar ve tekrar talep edildi. Abdülhamid rejimi Büyük Devletlerle pazarlıklar devam ettiği sürece tek ve büyük bir Arnavutluk vilayeti talebini destekledi; Ama idari özerklik talebine her ne pahasına olursa olsun karşı koydu. İşler kontrolden çıkmaya başladığı noktada veya Büyük Devletlerle sorunlarını halleder halletmez ise silahlı direnişleri ve siyasi hareketleri bastırarak pasifize etti.

Ayastefanos'un yerine imzalanan Berlin Antlaşması kararları da Arnavutlar için benzer maddeler içeriyordu. Tepki gecikmedi: Bir yandan Karadağ ve Yunanistan'a bırakılan toprakları savunmak için silahlı direniş çabaları devam ederken, diğer yandan Prizren Birliği tarafından formüle edilen özerklik ve kültürel haklarla ilgili talepler 1878-1881 yılları boyunca dile getirilmeye devam etti. Yukarıda anlatıldığı üzere, Büyük Devletlerin donanma göndererek işgal etmek tehditleri karşısında Sultan Abdülhamid, Karadağ ve Yunanistan'a karşı oluşan Arnavut silahlı direnişini bastırmayı göze almıştır.

Sultan Abdülhamid ancak Yunanistan ile olan sınır anlaşmazlığını da çözdükten (Mart 1881) sonra, Prizren Birliği'ne karşı tavır almaya başladı. Karadağ ve

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

Yunanistan sınırı hadiselerinde olduğu gibi, Prizren Birliği'nin üstüne gittiği Mart-Nisan 1881 sürecinde de askeri kuvvet kullanmaktan kaçınmadı; Arnavut eşrafına 'sopa' ve 'havuç' (sürgün ve taltif) siyasetlerini birlikte kullanmaktan çekinmedi.²¹ 1902 yılından sonra Makedonya olaylarının başlamasıyla birlikte 'Arnavut milliyetçiliği' tekrar bir mesele olmaya başlayacaktır.

c) Arap hilafeti ve Arap milliyetçiliği teşebbüsleri: Bu mevzuda üç farklı kaynaktan başlayan süreçler söz konusudur. Birincisi, Arap eşrafı ve aydınları arasında başlayan bir süreçtir. Arnavutluk vilayetlerinde yaşanan süreç Osmanlı Suriye'sinde de yaşanmıştır. 1875'te başlayan Balkan krizinin ve 93 Harbi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun bekası hakkında zihinlerde yarattığı şüpheler, eşrafın ve aydınların bir kısmını kendi kaderleri hakkında düşünmeye ve tartışmaya sevk etmiştir. Arap milliyetçiliğinin ilk kıvılcımları diyebileceğimiz bazı teşebbüsler (Lübnan'ın da dahil olduğu) Osmanlı Suriyesi'nde cereyan etmiştir. Abdülhamid'in tıpkı Arnavutluk'ta olduğu gibi potansiyel olarak son derece tehlikeli gördüğü bu soruna çözüm arayışları ziyadesiyle belirgindir.²² İkincisi, 1877 yılından itibaren İngiltere'de başlayan hilafet tartışmasıdır. Osmanlı hilafetinin sahihliğini ya da meşruluğunu sorgulayan ve hilafetin Araplara ait olması gerektiği yönünde argümanlar geliştiren bazı İngiliz devlet memurları ve aydınları arasında başlayan tartışma, Wilfred S. Blunt tarafından 1880'lerin başına kadar devam ettirilmiştir.²³ Üçüncüsü, Haziran 1879'da görevden alınan Hidiv İsmail Paşa'nın Sultan Abdülhamid'i köşeye sıkıştırmak için mali olarak desteklediği (Ali Şefkati gibi) bazı Osmanlı muhalif aydınları ve onların 'Osmanlı hilafetini' sorgulayan neşriyatı da bu 'yangına körükle gitmiştir.'²⁴ Nitekim, Arap coğrafyasında meydana gelen her olay, Hicaz Emiri ve İngiltere arasındaki ilişkiler, Mısır'ın İngilizlerce işgali,

21 Bkz. Nuray Bozboru, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi* (İstanbul: Boyut, 1997), s.169-229.

22 Bkz. Ş. Tufan Buzpınar, "Osmanlı Suriye'sinde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881," *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2 (1998), s.73-90; Idem., "The Repercussions of the British Occupation of Egypt on Syria, 1882-1883," *Middle Eastern Studies*, 36/1 (2000), s.82-91; Idem., "The Use of Constitutionalism as a means of opposition to Abdülhamid II's Regime: Constitutionalism among the Syrians," *Civilacademy: Journal of Social Sciences*, 8/1 (2010), s.1-10.

23 Ş. Tufan Buzpınar, "Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdulhamid II: 1877-1882," *Die Welt des Islams*, 36/1 (1996), s.59-89; Azmi Özcan, "İngiltere'de Hilafet Tartışmaları," *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2 (1998), s.49-71. Örnekler için bkz. İsmail Kara (haz.), *Hilafet Risaleleri*, 1. Cilt: II. Abdülhamit Devri (İstanbul: Klasik, 2002).

24 Buzpınar, "Opposition to the Ottoman Caliphate"; Şerif Mardin, "Libertarian Movements in the Ottoman Empire, 1878-1895," *Middle East Journal*, 16/2 (1962), s.169-182.

Sudan'daki Mehdi isyanı (1883-1885), İngiliz gazetelerinde yer alan Osmanlı hilafeti aleyhindeki neşriyatla birlikte düşünüldüğünde, Sultan Abdülhamid'in İngilizlerin bir Arap hükümeti yahut Arap hilafeti kurarak Osmanlı İmparatorluğunu parçalama planları yaptıkları hakkındaki ciddi kuşkularını körüklemiştir.²⁵

“İngiltere'nin (Allah göstermesin) Devlet-i Aliyye'yi tevaifi müluk (küçük küçük devletler) şekline koymaya çalıştığı açıktır. Mesela Arnavutları Arnavutluk, Ermenilerin buldukları yerlerde Ermenistan ve bütün Arapların oturdukları yerlerde Arap devletleri, aynı zamanda Türklerin oturdukları yerlerde de Türkistan tabiriyle otonomi değil, anatomi yapmaktan ibarettir. Ve bu sırada halifelîği İstanbul'dan Arabistan'daki Cidde veya Mısır gibi bir yere kaldırmak halifelîği kendi himayesinde bir alet yapıp bütün Müslümanlara istediği gibi tasarruf etmektir.”

d) Vilayetlerde asayiş ve merkezin otoritesini sağlamak: 1871'den başlayan sürecin devamı ve 93 Harbi'nin sonucu olarak, sadece savaşın cereyan ettiği bölgelerde değil, bütün vilayetlerde asayişin bozulduğunu ve özellikle sınır bölgelerinde ve aşiretlerle meskun vilayetlerde merkezin otoritesini kaybettiği görülmektedir. 1878-1882 sürecinde Abdülhamid yönetiminin öncelikli bir hedefi de aynı zamanda bütün vilayetlerde asayiş ve merkezin otoritesini tekrar tesis etmek olmuştur. Asayiş ve otorite sağlanacaktı ki, 'hasta adam'ın iyileşmesini temin edecek reform süreci bir an evvel başlayabilsin.

Berlin Antlaşması sonrası dönem (III): Reform planları ve teşebbüsleri

Sultan Abdülhamid Berlin Antlaşması imzalanır imzalanmaz reform (ıslahat) meselesini ele almaya başlamıştır. Yukarıda bahsedilen iç ve dış meseleler çözüme yahut bir dengeye kavuştukça, reform projeleri de hız kazanacaktır. Berlin sonrası başlayan bu süreçte bir kaç aşama ve kaynak mevcuttur. 1878 yazından (mütareke döneminin bitip barışın sağlanmasından hemen sonra) başlayarak Osmanlı vilayetlerinde ıslahat konusunun gündeme geldiğini ve gündemde kalmaya devam

25 Mehmed Hocaoğlu, *Abdülhamid Han ve Muhtıraları* (İstanbul: Selekte Yayıncılık, 1989), s.126. Ayrıca bkz. Ş. Tufan Buzpınar, “The Hijaz, Abdulhamid II and Amir Hussein's Secret Dealings with the British,” *Middle Eastern Studies*, 31/1 (1995), s. 99-123; Idem., “Vying for Power and Influence in the Hijaz: Ottoman Rule, the Last Emirate of Abdulmuttalib and the British, 1880-1882,” *The Muslim World*, 95 (2005), 1-22.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

ettiğini biliyoruz. Sultan Abdülhamid ve Ahmed Cevdet Paşa ile Küçük Said Paşa gibi danışmanları savaş biter bitmez, iç barış, istikrar ve reform sürecinin başlaması gerektiğinin bilincindeydiler. Berlin Antlaşması imzalanır imzalanmaz başta Anadolu ve Arap vilayetleri olmak üzere genel bir ıslahat siyaseti meselesi gündeme geldi.

Sultan Abdülhamid bu dönemde kendi inisiyatifi ile bir çok reform layihası dikte ettirmiş yahut kaleme aldirtmiştir. Bunlardan biri Stanford Shaw'un yayınladığı, Mayıs 1879 tarihli, askeri konulardan mali konulara kadar bütün meseleleri içeren ayrıntılı bir ıslahat layihasıdır.²⁶ Bu dönemde ayrıca Ahmed Cevdet Paşa, Küçük Said Paşa, Kamil Paşa, Tunuslu Hayrettin Paşa, Safvet Paşa gibi devlet adamlarınca (padişahın talebiyle veya kendi inisiyatifleriyle) kaleme alınmış çok sayıda ıslahat layihasına gerek Yıldız Arşivinde ve gerekse bu kişilerin kaleme aldığı yahut bu kişiler üzerine yapılan çalışmalarda ulaşılabilmektedir.²⁷ Tunuslu Hayrettin Paşa'nın 4 Aralık 1878 tarihli sadaret hattında, "muharebei sabıkanın iras eylediği müşkilâtın izalesile memleketimizin fevaidi âsaişden ve hal ve zamanın icab ettirdiği tanzimatdan temamilen ve bilâ te'hir müstefid olması akdemi âmalimiz olup bir müddetten beru babı âlimizce mevki bahs ve tezekürde olan ıslâhatı lâyhalarının testrii fiiliyatı hakkındaki evamirimizin kariben diğer hattı hümayunumuzla isali mukarrer olmağla ol babda dahi vükelâmızla bilittihad tedabiri lâzime ve âcilenin ittihazı matlubumuzdur" ibaresini okumak bu bakımdan anlamlıdır.²⁸

Aynı zamanda gerek Kıbrıs Antlaşması'na gerekse Berlin Antlaşması 61. madeye dayanarak savaş sonrası dönemde İngiltere hükümeti de Ermenilerle meskun vilayetlerde reform taleplerini gündeme koymuştur. İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Layard bu süreçte hem Londra'nın hem de Sultanın talepleri doğrultusunda (ya bir oyalama taktiği olarak ya da gerçekten Layard'ın bilgi ve tecrübesine güvenildiği için) Osmanlı vilayetlerinde reform konusunda 1878-1879 tarihli bir dizi layiha kaleme almıştır.²⁹

26 Stanford Shaw, "A Promise of Reform: Two Complementary Documents," *International Journal of Middle East Studies*, 4 (1973), s.359-68.

27 Bu konuda bkz. Mustafa Oğuz, 'II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar,' (Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007).

28 İnal, *Son Sadrazamlar*, II, s.900.

29 PRO, FO 198/90, Memorials by Sir A. H. Layard to the Sultan regarding the state of the Ottoman Empire, reforms, etc. 1878-1879.

Bu dönemdeki bir diğer önemli teşebbüs ise Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa'nın nezaretinde yapılan komisyon çalışmaları sonucunda kaleme alınan, günümüzün kalkınma planları ile kıyaslanabilecek kadar ayrıntılı ve mufassal bir ıslahat layihasıdır: "Anadolu ve Irak ve Ceziretü'l-Arab ile Suriye'de bulunan vilayat-i şahane'nin adi ve demiryollar ve limanlar ve bataklıklar ve arazi iskasına mahsus cedvelleriyle seyr-i sefaine salih nehirleri" hakkında, "Anadoluca imalat-i umumiyeye dair layiha" başlığıyla Haziran 1880 tarihinde Sadarete sunulmuştur.³⁰ Layiha bilinmeyen sebeplerle bir süre kenarda bekletildikten sonra, Küçük Said Paşa'nın üçüncü sadareti döneminde genel reform paketinin bir parçası olarak tekrar Bâbıâli'nin ve Yıldız'ın gündemine gelmiştir. Padişahın iradesiyle 1882'de kurulan çeşitli 'Islahat Komisyonları'ndan biri de "umur-u nafia ile ziraat ve ticaret ve sanayiin esbab-ı ıslah ve terakkisini ta'yine memur" olan Hasan Fehmi Paşa, Raif Efendi, Mösyö Sibald ve Mösyö Galan'dan oluşan bir komisyondur. Komisyon, ziraat, ticaret, sanayi, orman ve maden ayrı etütler gerektirmesine rağmen, Hasan Fehmi Paşa'nın "imalat-ı umumiyeye" dair (Haziran 1880 tarihli) layihasının tekrar sunulmasına karar verdi. Hasan Fehmi Paşa layihası Kasım 1882'de padişah tarafından da onaylandı.

Aynı dönemde taşra vilayetlerinde de çeşitli reform çabalarının devam ettiğini görüyoruz. Irak örneğini ele alırsak, 1879 sonu ve 1880 başında Sultan Abdülhamid Irak'ta reform konusunu ayrıca ele alarak, Bağdat, Basra ve Musul'da görev yapan bütün vali, mutasarrıf ve kaymakamlardan kendi bölgelerinin ihtiyaç ve problemleri ile ilgili layihalar talep etmiştir.³¹

Berlin Antlaşması sonrası dönem (IV):

Hesaplaşma, tasfiye ve vesayetten kurtulma

Yukarıda bahsedilen bütün bu yoğun, zorlu ve karmaşık problemler ve reform çabaları devam ederken, Sultan Abdülhamid'in iktidara geldiğinde devraldığı Tanzimat kadroları arasında bir tasfiye süreci başlattığı ve tahta çıkışından itibaren yaptığı gözlemlerin ve yaşadığı tecrübelerin ışığı altında, kendine yakın yahut sadık bir kadro oluşturmaya başladığı görülmektedir. Bu süreçte, Abdülhamid iktidarının ilk yıllarında görev alan paşaların yahut sivil ve askeri memurların bir

30 Bkz. Celal Dinçer, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Lâyiha," *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, V-VIII/9-12 (1968-71), s.153-233.

31 Bütün bu layihaların bir değerlendirmesi için bkz. Gökhan Çetinsaya, *The Ottoman Administration of Iraq* (New York: Routledge, 2006), s.25-26.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

kısmı (bu dönemde gösterdikleri performansa bağlı olarak) daha öne çıkarken, bir kısmı da arka plana itilmiştir. Abdülhamid bunlar arasında daha çok Ahmed Cevdet Paşa ve Mahmud Nedim Paşa gibi muhafazakar Tanzimat paşalarına dayanırken, fikren uyuşmadığı ya da tehlikeli bulduğu bazı güçlü Tanzimat paşalarını ise tasfiyeye tabi tutmuştur. Bu tasfiyenin derecesi, bu kişilerin 1875-1878 sürecinde, özellikle de Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde oynadıkları role göre değişmiştir. Bazı paşaların sadece taşraya sürgün ya da tayin edilmek suretiyle gönderilmesiyle yetinirken, başta Midhat Paşa olmak üzere bir kısmıyla da ciddi bir hesaplaşma içine girilmiştir.

Gözden düşenler yahut tasfiye edilenlerin başında “hal’ erkânı” (Haziran 1876’da öldürülen Serasker Hüseyin Avni Paşa haricinde, Sadrazam Mütercim Rüşdi Paşa, Şeyhülislam Hayrullah Efendi ve Midhat Paşa) gelir. Bunlar arasında en ‘trajik’ öykü Midhat Paşa’ya aittir. 19 Aralık 1876’da Sadrazamlığa getirilen Midhat Paşa, bağımsız şahsi üslubu/davranışları ve Sarayla kısa zamanda başlayan çeşitli siyasi/idari anlaşmazlıkları (özellikle Midhat Paşa’nın ‘millet askeri’ adıyla gönüllü asker toplaması, saltanatı lağv ederek cumhuriyet ya da kendi diktatörlüğünü ilan edeceği şayiası, padişaha karşı sorumlu bir sadrazamdan çok millete sorumlu bir başbakan gibi davranması) üzerine başlayan karşılıklı restleşmelerin sonucunda, 49 günlük bir sadrazamlıktan sonra azledilerek yurt dışına sürülmüştür (5 Şubat 1877). Osmanlı-Rusya Savaşı dönemini (Nisan 1877-Şubat 1878) yurtdışında (İtalya, İspanya, Fransa, İngiltere ve Avusturya’da) geçiren Midhat Paşa’nın, savaş sonrasında dışarda kalması sakıncalı bulunarak ailesiyle birlikte Girit’te ikamet etmesine izin verildi. Yaklaşık iki ay sonra ise ciddi problemlerin baş gösterdiği Suriye’ye vali atandı. Suriye vilayetindeki yaklaşık iki yıllık valilik döneminde (Kasım 1878-Ağustos 1880) gerekli gördüğü politikaları uygulayabilmek için İstanbul’dan ısrarla ‘yetki devri’ ve ‘yetki genişliği’ istediye de elde edemedi. Üstelik Nusret Paşa gibi hasımları Yıldız Sarayı’nda çeşitli görevlere gelmiş, aleyhinde sayısız jurnal üretiliyor ve vilayet idaresinde yapmaya çalıştıkları “Mehmed Ali Paşa özentiliği” olarak görülüyordu. Daha önce valilikten istifası birkaç kez reddedilen Midhat Paşa nihayetinde Aydın valiliğine kaydırıldı. Bir yıldan az süren bu son valiliğinde (Ağustos 1880-Mayıs 1881) etrafındaki çember iyice daralmaya başlamıştı. Sultan Abdülhamid’in kendi rejimini oturtma süreci çerçevesinde geçmişle hesaplaşma başlamış, Sultan Abdülaziz’in ölümü dosyası tekrar açılarak aslında intihar etmeyip katledildiği hakkında (başta Midhat Paşa’nın hasımları tarafından olmak üzere) çeşitli deliller üretilmeye başlanmıştı. Mayıs 1881’de tutuklanarak İstanbul’a getirilen Midhat Paşa, Mayıs 1876’daki

saray darbesine karışan diğer asker ve sivillerle birlikte Yıldız Sarayı içinde kurulan özel bir mahkemede (Yıldız Mahkemesi) ‘Sultan Abdülaziz’in katline iştirak suçuyla’ yargılanarak idama mahkum edildi. İç ve dış itirazlar nedeniyle cezası Abdülhamid tarafından ömür boyu hapse çevrilerek, diğer hükümlülerle birlikte Taif’e gönderildi. Yaklaşık üç yıl boyunca, yurtdışına kaçabileceği şüphesiyle git-tikçe ağırlaşan ve kötüleşen bir muameleye maruz kalan Midhat Paşa, 7/8 Mayıs 1884 gecesi hüccresinde boğularak öldürüldü.³²

Bu tasfiye sürecinden Yeni Osmanlılar olarak bilinen ve Meşrutiyet hareketine tam destek vermiş entelektüeller de, başta Namık Kemal ve Ziya Paşa olmak üzere nasibini almıştır. Namık Kemal ömrünün geri kalanını ‘mutasarrıf’ olarak önce Midilli’de sonra Rodos’ta, Ziya Paşa ise ‘vali’ olarak sırasıyla Suriye, Konya ve Adana’da geçirmiştir.

Öte yandan Sultan Abdülhamid, tahta geçişinden itibaren güvenini kazanan ve sadakatini gösteren, muhafazakar Tanzimatçılar diyebileceğimiz kişileri yani baştan beri meşrutiyete mesafeli duranlar ile Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmesinde rolü olmayanları kendi çevresinde toplamış, kendi ekibini oluşturmuştur. Bu süreçte (Dağad Mahmud Celaleddin Paşa örneğinde olduğu gibi) bazen kendisini iktidara taşıyanları da tasfiye ederken, askeri ve sivil bürokraside ‘Midhat Paşa takımı’ndan olduğu bilinen bazı kişilerle ise çalışmayı sürdürmüştür. Bu dönemde Sultan Abdülhamid’in gözünde muteber kişiler arasında Ahmed Cevdet Paşa, Tunuslu Hayreddin Paşa, Mahmud Nedim Paşa, Uryanizade Ahmed Esad Efendi, Rauf Paşa, Safvet Paşa, Arifi Paşa, Küçük Said Paşa, Derviş Paşa, Nusret Paşa ve Yusuf Rıza Paşa sayılabilir.

Nitekim, bu zaman zarfında bir dizi kabine değişikliği olması da yadırgatıcı değildir. Kendisine seçtiği bu kadro içerisinde de, deneme, değiştirme, adamlarının bağlılıklarını ve kendi otoritesini test etme süreci devam etmiştir.

32 Bu konuda bkz. Tufan Buzpınar-Gökhan Çetinsaya, “Midhat Paşa,” *TDVİA*, XXX, s.7-11; Midhat Paşa ve diğer hal’ erkanının akıbeti için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dair Vesikalar* (Ankara: TTK, 1987); İdem., *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi* (Ankara: TTK, 1967); İdem., *Midhat Paşa ve Taif Mahkumları* (Ankara: TTK, 1992). İbnülemin, Midhat Paşa’nın Sultan Abdülhamid’in emriyle öldürülmediği kanaatindedir: “Padişahın gadabından ziyade gaddar muhafızların gayreti cahiliyelerine kurban olan iki malum zatdan başka eceli kazaya oğradılmış kimse yoktur.” İnal, *Son Sadrazamlar*, III, s.1289.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

Mehmed Esad Safvet Paşa	4 Haziran 1878	4 Aralık 1878	6 ay
Tunuslu Hayrettin Paşa	4 Aralık 1878	29 Temmuz 1879	7 ay, 26 gün
Ahmed Arifi Paşa	29 Temmuz 1879	18 Ekim 1879	2 ay, 20 gün
Küçük Said Paşa (1) ³³	18 Ekim 1879	9 Haziran 1880	7 ay, 20 gün
Mehmed Kadri Paşa	9 Haziran 1880	12 Eylül 1880	3 ay, 3 gün
Küçük Said Paşa (2)	12 Eylül 1880	2 Mayıs 1882	1 yıl, 7 ay, 20 gün
Abdurrahman Nureddin Paşa	2 Mayıs 1882	10 Temmuz 1882	2 ay, 10 gün
Küçük Said Paşa (3)	12 Temmuz 1882	30 Kasım 1882	4 ay, 20 gün
Ahmed Vefik Paşa (2)	30 Kasım 1882	2 Aralık 1882	2 gün
Küçük Said Paşa (4)	3 Aralık 1882	24 Eylül 1885	2 yıl, 9 ay, 21 gün

Yıldız Mahkemesi (Temmuz 1881) ile Sultan Abdülhamid'in iç politikadaki geçiş süreci tamamlanmış gözükmektedir. Rejimi tehlikeye sokacak dış meseleler halledilmiş, başta 'hal erkani' olmak üzere bütün muhalifler tasfiye edilmiş; Arap ve Arnavut milliyetçiliği kıvılcımları bertaraf edilmiş; ve reform süreci başlatılmıştır. 1881 yılı bu manada geçiş döneminin sonu olarak adlandırılabilir. 'Abdülhamid rejimi' yahut 'Abdülhamid'in gerçek saltanatı' başladı denilebilir. 1880'e kadar gündemde olan pek çok şey, 1881 sonu itibariyle artık gündemde değildir. Bu manada bahsedilmesi gereken iki kritik dönemden biri iç politika sonuçları itibariyle Yıldız Mahkemesi ise, diğeri de Berlin Antlaşması'ndan arta kalan meseleler ve Büyük Devletlerle ilişkiler bağlamında değerlendirilmesi gereken Aralık 1881 tarihli Muharrem (Düyun-u Umumiye) Kararnamesidir. Bütün diğer meseleler şöyle veya böyle bir çözüme kavuşturulmuş, geriye borçlar meselesi kalmıştı. Düyun-u Umumiye'nin kurulması ve Ruslara savaş tazminatını düzenleyen antlaşmanın Mayıs 1882'de imzalanmasıyla birlikte Berlin Antlaşması'nın tasfiyesi süreci tamamlanmış olacaktır.

Bu tabloyu tamamlamak için, Tunus'un Fransa tarafından işgalinden (Nisan-Mayıs 1881) de bahsetmek lazımdır. Bu olaya Berlin sonrası paylaşım ve revizyon kavgasının bir parçası yahut sonucu olarak bakılabilir. Berlin'de resmen hiç bir şey vaat edilmese de, hem Almanya'nın hem de İngiltere'nin Fransızlara Tunus'u işgal için teşvikte buldukları açık bir sırdır. Bu nedenle İtalya dışında bu işgale karşı çıkan Büyük Devlet olmayacaktır. Dönemin şartları itibariyle ne askeri ne de siyasi bakımlardan Bâbü'âli'nin de elinden bir şey gelmeyecektir; Üstelik Midhat Paşa'nın tutuklanmadan önce İzmir'deki Fransız Başkonsolosluğu'na sığınması

33 Küçük Said Paşa'nın bu ilk kabinesinde Mahmud Nedim Paşa'nın Dahiliye Nazırlığına atanması İngilizleri alarına geçirmiştir.

(17-18 Mayıs 1881) hadisesi de Tunus'un işgali sonrası Osmanlı-Fransız ilişkilerinde meydana gelen krize bir boyut daha ekleyecektir.

Sonuç olarak, iç ve dış gaileler bitmiş yahut bir dengeye kavuşmuş, iç ve dış politikanın esasları ve kadroları belli olmuş, on yıllık nisbî bir istikrar dönemi başlamıştır. Bu geçiş sürecinin sonunda, Abdülhamid rejiminin temel prensipleri ve politikalarının oluştuğu ve uygulanmaya başladığı söylenebilir. Bir sonraki dönemin ayrıntılarına geçmeden önce, iç siyaset zaviyesinden bu temel prensip ve politikalara bakılabilir.

* * *

Yukarıda anlatılan bütün bu gelişmelerin sonucunda, 1880'lerin başlarında, II. Abdülhamid iktidardaki geçiş sürecini tamamlamış, iç ve dış politikada temel ilkelerini belirlemiş ve tam anlamıyla uygulamaya başlamıştır. Abdülhamid rejimini anlamak için değinilmesi gereken (bu makalenin konusu dışında kalan dış politika, mahalli idare ve maliye haricinde), iç politika ile ilgili yönetim ilkeleri ve temel politikalar şu başlıklar halinde ele alınabilir:³⁴

- a) Muhafazakarlık
- b) Mutlakiyet (Otokrasi)
- c) Merkezîyetçilik
- d) İttihad-ı İslâm
- e) Reform
- f) Statüko

Sultan Abdülhamid'in, kendi ifadesiyle söylersek, yegane emeli, "devlet ve milletin saadet ve selameti ve din-i mübin-i İslâmın bekasıdır."³⁵ Bu uğurda, "Devlet ve memleketseverler için iki büyük vazife vardır: devletin toprak bütünlüğüne zarar getirecek her şeye karşı durmak, ve devletin bekası, kuvvet ve serveti ve halkın saadet, emniyet ve asayiş içinde yaşamalarını temin eylemektir."³⁶ Devletin bekası "dört şeye münhasırdır. Birincisi, dinimiz olan din-i İslâmın muhafazası;

34 Bu kısmı F.A.K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888* (İstanbul: ISIS, 1996), s.19-39 ve Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, s.10-12'den kalkarak geliştirdim.

35 Atilla Çetin ve Ramazan Yıldız, *Sultan İkinci Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim* (İstanbul: Çığır Yayınları, 1976), s.171. Krş. "Benim oğraşım, nefsim için değildir, din ve devlet ve milleti muhafaza etmek içündür." İnal, *Son Sadrazamlar*, III, s.1299.

36 İnal, *Son Sadrazamlar*, II, s.678-680.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

ikincisi, hanedan-ı saltanat-ı seniyye-i Osmaniyenin bekası; üçüncüsü, Haremeyn-i şerifeyn'in vikaye ve muhafazası; dördüncüsü, payitahtımızın İstanbul kalması hususlarıdır.”³⁷ ‘Müslüman milletin’ bekası için ise: “Bir hükümetin ve bir kavmin bekasına ancak bir kaç şey lazımdır. Birincisi: din ve o dini muhafaza etmek için bir miktar taassup. İkincisi: maarif. Üçüncüsü: milliyet. Dördüncüsü: sanayi ve servet.”³⁸ Kısaca, iki büyük vazife vardır: devletin bekası ve milletin terakkisi. Bu emelleri gerçekleştirebilmek için izlenmesi gereken prensipler ve politikalar ise şunlardır:

a) Muhafazakarlık: Sultan Abdülhamid siyasi bakımdan muhafazakarlığa inanır, liberalizme (serbesti ve hürriyete) karşıdır. 1881 tarihli bir muhtıradan yer alan aşağıdaki ifadeler, Sultanın liberal ve muhafazakar politikalar arasında gördüğü karşıtlığı ve kendi tercihini açık bir şekilde yansıtır:³⁹

“Bu ise aksam ve derecatı muhtelifesinden sarfi nazarla “liberalizm” ve “konservasyon” namlarile iki kısma münkasım mesaliki muhtelifeden ibaret bulunduğundan ve fekat “liberalizm” lâfzı her ne kadar serbesti demek olup serbesti ve hürriyet ise mevaddı meşrua ve matlubeden ise de bu lâfzın Avrupalılar nezdinde haiz bulunduğu meanii muhtelifeden ve mucib olduğu sui istimalât noktai nazarından bakılarak ahkâmı celilei şer’i şerif ile mukayese ve ehalimizin tabiat ve istidadı ile tatbik edildikte müntici fevaid olmak şöyle dursun bilâks idarei devlet ve saltanatı esasından tehiz ve tahrib etmekle beraber pek az müddet içinde huda nekerde memalikin izmihlâliline badi olacağından ve “konservasyon” lâfzı dahi usuli müstahsenei hâzıranın ibkası mânasını mütazammin ise de bunda dahi haddi itidal ve tariki savabdan inhiraf edilmiyerek şimdiye kadar edilen hataları tamir ve sui istimalât ve seyyiatı ıslah ve alehusus saltanat ve devlete nafi ve ihtiyacı mülk ve hükumete müvafık suretde hareketle âtiyi te’min ve memleketin tariki refah ve saadetde terakkisini tahkim esaslarına istinad edilmek hususları hedef ve maksud ittihaz olunmak muktezayı şimei diyanet ve hamiyet bulunduğundan velhasıl tafsilâtı meşruhadan müsteban olduğu vech ile serbesti ve hürriyetde dini mübini islâmın irae ve beyan eylediği suretde ve “konservasyon” usulünde dahi kezalik şer’i şerifin evamiri celilesine tebeiyeten tedabiri saibe ve müfide ittihazı mânaları murad olunarak yoksa idaratı ecnebiyyeye tevfiği hareketle usul ve kavaidi ecnebiyyeyi bilâ teemmül kabul ve icra ile mülk ve saltanatı mahve ilka etmek hiç bir ferdi âkile seza görülemeyeceğinden..”

37 Çetin ve Yıldız, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s.167.

38 Çetin ve Yıldız, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s.303; Hocaoğlu, *Abdülhamid Han ve Muhtıraları*, s.127.

39 İnal, *Son Sadrazamlar*, II, s.929-930. Tunuslu Hayreddin Paşa’ya yazılan bu muhtıraya paşanın yazdığı cevabi layiha da ilginçtir. Ibid., s.31.

İngiliz parlamenter Bartlett'in "millete niçin hürriyet vermiyorsunuz" sorusuna karşılık vermiş olduğu rivayet edilen cevap da yukarıdaki ifadeleri teyit etmektedir: "hürriyet, keskin bir kılıçtır. Millet de cahildir. Kılıcı ele alırlarsa birbirlerini keserler."⁴⁰ Bu aynı zamanda aşağıda görüleceği gibi padişahın mutlakiyet taraftarlığına da bir işarettir.

b) Mutlakiyet (Otokrazi): Hürriyete ve serbestiyeye karşı olduğunu ifade eden Sultan doğal olarak meşruti (anayasal ve parlamenter) rejime de karşıdır. Sultan Abdülhamid, 'meşruti monarşiye' karşı, samimi olarak 'mutlak monarşi'ye taraftardır. Bütün iktidarı boyunca parlamenter sisteme (meşruti monarşiye) karşı otokrasiyi (mutlak monarşiyi) imparatorluğun problemlerine en iyi çözüm olarak müdafaa etmiştir.⁴¹ Sultan Abdülhamid'e bu konuda gerek Âli Paşa ekolünün kararlı duruşu, gerekse Bismarck'ın Berlin'de Müşir Ali Nizami Paşa'ya söylediği, "bir devlet, milleti vahideden mürekkebe olmadıkça onun parlamentosunun faidesinden ziyade mazarratı olur" (Aralık 1881) sözleri de kuvvet vermiş olmalıdır.⁴²

c) Merkeziyetçilik: Sultan Abdülhamid, adem-i merkeziyet (yerinden yönetim), otonomi (özerklik), tevsi-i mezuniyet (yetki genişliği) gibi kavramlar söz konusu olduğunda sıkı bir merkeziyetçidir.⁴³

"idare-i umur hususunda devletlerin ittihaz ettikleri usul-i idare esasen iki türdür. Bu usullerin birisi merkeziyet ve diğeri tevsi-i mezuniyet esasları üzerinedir ki her ikisi de bir mülkün ecnas-ı muhtelif-i sekenesi [*ülkede oturan çeşitli ırklar*] ve ahval-i mevkiyye ve coğrafyesi nazar-ı ehemmiyet ve mülâhazaya alınarak ba'dettatbik te'sis ve icra kılındığı halde mucibi faide ve menfaat yöğise alelamya [*gözü kapalı*] ihtiyar ve icra olunacak olur ise muzır ve mühlik [*belak edici*] olur." "Mesela tevsi-i mezuniyet usulü bir mülkte [memlekette] badii mamuriyet olup diğeriinde müstevcib-i harabiyet olabilir. Ve idare-i merkeziyye dahi bunun gibidir ki merkeziyet de mülkü hem mamur hem de harap edebilir."⁴⁴

40 İnal, *Son Sadrazamlar*, II, s.678.

41 Bu hususta görebildiğimiz tek istisna, Sultan Abdülhamid'in Sadrazam Kamil Paşa'ya gönderdiği mufassal bir muhtıradan (Şubat 1888), rejimin "hükümet-i meşruta" olduğu halde Meclis-i Mebusan'ın muattal olduğunu belirtmesidir. Meclisin niçin toplanmadığı konusunda ileri sürülen gerekçelere bakıldığında, temel argüman gayrimüslimlerin devlet ve millet için zararlı faaliyetleridir. İnal, *Son Sadrazamlar*, II, s.678-680.

42 Aralık 1881 tarihli layihadan naklen, İnal, *Son Sadrazamlar*, II, s.680.

43 Atilla Çetin ve Ramazan Yıldız, *Sultan İkinci Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim* (İstanbul: Çığır Yayınları, 1976), s. 19-20, 35-36, 160, 212-213, 260.

44 Çetin ve Yıldız, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s.212-213.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

Son tahlilde, Osmanlı mülkünü mamur edecek olan merkezîyet usulüdür. Adem-i merkezîyeti ise neredeyse bütün kötülüklerin kaynağı olarak görmektedir:⁴⁵

“Maddi ve manevi gelişmeyi temin etmek ve ahalinin mutluluğunu sağlamak üzere pek çoklarının ademi merkezîyet usulü taraftarı oldukları meçhul değildir. Ademi merkezîyet usulü bizde adeta otonomi hükmünü almıştır. (...) otonomi usulünün devlet için aşikar bunca sakınca ve tehlikeleri Girit ve Şarki Rumeli örnekleriyle ispatlanmış iken, yine pek çok kişiler vardır ki, bir takım çıkarıcılar ve yufka akıllıların fesatçı beyanlarına kapılarak, ademi merkezîyet ve otonomi usullerinin bütün vilayetlere uygulanması lüzumundan söz etmektedirler. Bundan devlet ve millet için doğacak zararları ve tehlikeleri asla göz önüne bile almamaktadırlar.”

Sason vakasından (1894) sonra Almanya sefiri Radolen'e söyledikleri de anlamlıdır: “yemin ederim ki Ermenilerin [ve İngilizlerin] haksız tazyikine katiyen boyun eğmeyeceğim ve muhtariyete götüreceğim ıslahatı kabulden ise ölmeyi tercih ederim.”⁴⁶

Sultan Abdülhamid'in merkezîyetçiliği hem merkezi idarede hem de vilayet idaresinde son derece belirgindir. Merkezi idare açısından bakıldığında Sultan, Bâbîâlî (hükümet ve bürokrasi) üzerinde mutlak bir kontrol kurmuştur. Tanzimat padişahları gibi hükümet işlerini sadrazam ve nazırlara bırakmamıştır. Başka bir deyişle, sadece saltanat sürmekle yetinmemiş, kelimenin tam anlamıyla yönetmiştir. Dönemindeki bütün politikaları fikir aşamasından uygulama aşamasına kadar en ince ayrıntısıyla bizzat kendisi belirlemiş ve kontrol etmiştir. Mutlak söz sahibi olduğu iç ve dış politika haricinde, askeri ve sivil bütün kurumlar, makamlar ve terfiler de zaman içinde doğrudan Yıldız'ın kontrolüne geçmiştir. Bu durumun tek istisnası Adliye Nezareti'dir. Zaman içinde Yıldız'ın bütün kurumlarla doğrudan yazışma tekeline de ele geçirmesi, Bâbîâlî'yi tamamen devreden çıkartmıştır. İbnülemin'in tabiriyle, bu süreçte sadrazamlar, “Babı âlide bostan korkuluğu hükmünde idiler.”⁴⁷ Tunuslu Hayreddin Paşa'dan itibaren bütün sadrazamlarla bir noktada yetki/vazife krizine yol açan Yıldız-Bâbîâlî ilişkilerindeki bu dönüşüm aşama aşama gerçekleşmiştir. Örneğin 1878'den itibaren sadrazam olarak Sultan

45 Hocaoğlu, *Abdülhamid Han ve Muhtıraları*, s.108-109.

46 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, I/1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), s.77-78.

47 İnal, *Son Sadrazamlar*, III, s.1547, 1552.

Abdülhamid ile defalarca birlikte çalışan Said Paşa'nın altıncı sadareti (Kasım 1901-Ocak 1903), Bâbîâlî'nin nasıl etkisizleştirildiğinin örnekleriyle doludur.⁴⁸

Sultan Abdülhamid bu süreçte Yıldız Sarayı'nda oluşturduğu bir danışmanlar yahut uzmanlar grubundan faydalandı. Saray merkezli danışmanlar ve bunların bir kısmının oluşturduğu komisyonlar 'alternatif bir hükümet' gibi çalıştı. Yıldız Sarayı'nda her alanda bir dizi danışman istihdam edildi. Bunlar arasında belli bir ırkî, dinî ya da sosyal yaşantı tercihi yapılmadığını, genel olarak liyakatin ve her şeyden önemlisi mutlak sadakatin dikkate alındığı biliniyor. Avrupalılar, yerli Hıristiyanlar, 'süper alafranga' kalem efendileri ve en muhafazakar tarikat şeyhleri Yıldız Sarayı'nda hep birlikte çalıştılar. Tabir caizse bir 'gayriresmî parlamento' gibi imparatorluktaki her dinî, ırkî ve sosyal grup sarayda ve saray çevresinde temsil edilmiştir. Yıldız Sarayı'nda, ayrıca, çeşitli alanlarda bir dizi geçici ve daimi komisyonlar kurulmuştur. İdari karar alma süreci şöyle işliyordu: Bâbîâlî'den (Sadrazamdan) saraya sunulan her türlü teklif, önce Sultan tarafından bu komisyonlara havale ediliyor, komisyonların yazılı beyanları üzerine danışmanların fikirleri alınıyor ve son sözü Sultan söylüyordu. Abdülhamid'in bu komisyonlar ve danışmanlardan gelen görüşleri çoğunlukla olduğu gibi kabul ettiği görülmektedir.

Bu sürece itiraz eden ve Bâbîâlî'ye eski konumunun iade edilmesini isteyen Sadrazam Cevad Paşa'ya cevaben yazdığı muhtıradan (Şubat 1895), Abdülhamid bu talepleri 'diktatörlük' hevesi olarak tanımlayacaktır:⁴⁹

"kâffe ümurun mercii Babı âli olması, yâni şevket meab efendimiz hazretlerine takdim olunacak maruzatın kâmil sadaret vasıtasile arz olunması ve başka hiç bir taraftan maruzat vuku bulmaması ve bir madde hakkında bir kaç tarafa telgraf çekilmeyüb yalnız Babı âliye çekilmesi arz olunuyor. Bu halde zatı şevket simat efendimiz hazretlerinin alacakları malumat, mekâmı sadaretin arzından ibaret kalub memleketde taş taş üzerinde kalmasa başka taraftan arzı malumat olunamayacak. Bir de yine zikr olunan arizalarında ıslahata me'mur olacak komisyonun

48 Küçük Said Paşa kurenadan Arif Bey'e, "bu def'a me'muriyete geldiğim günden bu güne kadar mekâmı sadaretin vazifesini, icra me'murluğundan ibaret gördüm. Mes'uliyeti ibka, mezuniyeti imha usulî halen ve atiyen mülahâzama uymuyor" demiştir. İbnülemin'in ifadesiyle: "...kendine asla malumat verilmeksizin -tâyin olunan maarif nazırı Celâl Beyi (Paşa) meclisi vükelâda görerek bu âdemin kim olduğunu yanında oturan- Abdurrahman Paşadan sorup öğrenmek gibi garibelerle karşılaşması o 'müshkil ve müstağreb' haller ve maddeler cümlesindedir." "Dahili ve harici en mühim işler -çok defa mekama malumat verilmeksizin- saraydan idare ve devletin menafii izale edildi." Ayrıntılar için bkz. İnal, *Son Sadrazamlar*, II, s.1046-47.

49 İnal, *Son Sadrazamlar*, III, s.1494-95. Ayrıntılar için, s.1495-1501.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

iş'aratını yalnız Babı âliye bildirmesi lâzım geldiği arz olunuyor. Bu kadar asırlık bir devletin ümuru mühimmesi me'suliyetini yalnız uhdelere almaktan nasıl ihtiraz edilmiyor, bunlar diktatörlük değil de nedir?"

Sultan Abdülhamid kuvvetli bir merkezîyetçi olarak, sadece adem-i merkezîyete (yerinden yönetime) değil tevsi-i mezuniyete (yetki genişliğine) de karşıydı. Yerel otonomiye yönelik bütün eğilimleri bastırmaya çalışmakla kalmamış, taşradaki yöneticiler üzerinde sıkı bir kontrol de kurmuştur. Bu amaç için bürokratik hiyerarşinin kurallarını da görmezlikten gelmiştir. Taşradaki yöneticilerle doğrudan yazışmalar yapıp, taşraya yapılan atamalara bizzat müdahale etmiştir. Bunu tamamlayıcı ve belki de paradoksal bir öge olarak, taşradaki söz sahibi eşrafla yakın ilişkiler geliştirip, çoğu zaman devletin memurları karşısında eşrafın yanında yer almıştır. Dahası, İstanbul ile vilayetler arasında sivil ve askeri alanlarda alternatif bir iletişim kanalı yaratmıştır. Vali-Dahiliye Nazırı-Sadrızam-Sultan sırasıyla işleyen resmi bürokratik kanalın yanında, vilayetler ile saray arasında doğrudan gayri resmî bir kanal yaratılmıştı. Bunda hem vilayetlerde yaşayan, hem de o vilayetleri İstanbul'da temsil eden eşraf rol oynadı. Eşrafın talepleri resmi bürokratik mekanizmanın uzun işleyişi beklenmeden, saraydaki 'temsilcileri' tarafından -telgrafın da sağladığı kolaylıkla- hemen Sultana iletilirdi. Burada hem paralel bir karar alma süreci, hem de alternatif iletişim kanalları söz konusudur.

Sultan Abdülhamid'in düşünce yapısı içinde vilayetlerin otonomisi hususunda en ufak bir taviz bile imparatorluğun bir dizi ufak devletçiklere bölünmesi için bir adım teşkil edecektir: "Bir vali, (...) tamamiyle müstakil ve istediği gibi vilayetin emvalini sarfa ve adliyesini teşkile ve kuvve-i askeriyesini sevke ve nasb ve azle me'zun olursa, merkezîyet-i idare şöyle dursun, tevsi-i idare de değil de, adeta tavaif-i mülluk [ufak devletçikler] demek olur."⁵⁰ Bir muhtırasında "otonomi"nin "anatomi" demek olacağını ifade eden⁵¹ padişahın, Said Paşa'nın, Rumeli vilayetlerine saldıran eşkıyayı takip ve tenkil için valilerin asker sevkine mezun olmaları hakkındaki talebine cevaben "bunun mahzurunu düşünmüyor mu? Edirne vakası malum" diyerek Alemdar Mustafa Paşa'nın askerleriyle 1808'de İstanbul'a yürümesine atıf yapması zihninin bu husustaki işleyişini göstermektedir.⁵²

Sultan Abdülhamid adem-i merkezîyete karşı olmasına rağmen, belki muhafazakarlığının belki de "eşraf siyaseti"nin bir tezahürü olarak, kurum ve kuralların

50 Çetin ve Yıldız, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 160.

51 Hocaoğlu, *Abdülhamid Han ve Muhtıraları*, s. 126.

52 İnal, *Son Sadrazamlar*, II, s.1051.

her bölgedeki nüfusun karakterine ve geleneklerine göre ayarlanması gerektiğini düşünmektedir: “Bir kanun, bir memlekette devlet ve ahalinin hayatını te'min ettiği halde, aynı kanun bir diğer memlekette harabiyeti mucib olabilir. Çünkü kanun, ahalinin din ve mizaç ve ahlakına mütenasip olmalıdır.”⁵³ Bir başka ifadeyle söylersek, Abdülhamid'in taşra siyasetinde ‘Basra vilayeti Bursa gibi yönetilemez!’ düsturunu görebiliriz. Nitekim İttihatçılar işbaşına geldiğinde, ‘Basra da Bursa gibi yönetilecek!’ düsturu hakim olacak, bu da her kesimden ‘eşraf’la İstanbul arasındaki ilişkileri bozacaktır. Burada “eşraf siyaseti”, her kesimden Müslüman eşrafa özellikle de dini hüviyete sahip eşrafa (ulema ve meşayih) özel bir önem atfedilen; bu eşrafın Halife-Sultanla Müslüman tebaası arasında bir aracı olduğu, her halükarda sadakatlerinin temin edilerek ‘hoş tutulmaya’ çalışıldığı, kendilerinin ve kontrolleri altında bulunan halkın devlete ve rejime sadakati karşılığında ‘her türlü müsaadeye mazhar’ bir statü elde ettikleri bir politikadır. Bu siyaset aynı zamanda ittihad-ı islâm siyasetini gerçekleştirilebilmenin de bir vasıtasıdır.

d) İttihad-ı İslâm: Sultan Abdülhamid şahsi dindarlığının yanısıra, siyasi ve sosyal fonksiyonlarıyla İslâm'ın gücüne, Müslümanlar arası birlik ve dayanışmaya, buna vasıta olarak da Halife unvanına özel bir önem vermiştir. 19. yüzyıldan bugüne ilgili literatürde çokça tartışılan Panislamizm yahut İttihad-ı İslâm kavramı/politikası, Abdülhamid döneminde üç ayrı manada kullanılmıştır. Birinci anlamı dış politika boyutu, üçüncü anlamı ise ‘Sünni-Şii ittihadı’ olup bu makalenin sınırları dışındadır. İkinci anlamı ise, aşağıda açıklanmaya çalışılacağı gibi, iç politikada boyutudur.⁵⁴

İç politika boyutlarıyla ‘ittihad-ı İslâm’, 1878 sonrasında Tanzimat politikalarına duyulan inancın sarsılmasının ve oluşan yeni nüfus yapısının etkisiyle

53 Çetin ve Yıldız, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 160. Krş. Tahsin Paşa: “Sultan Hamid'in Irak, Yemen gibi uzak memleketler hakkında tatbik ettiği hususi bir siyaset vardı ki bunun adına müstemleke siyaseti denilebilirdi. Buraların halkı memleketin diğer aksamında oturanlar gibi ve aynı kanun ve şekillerde idare olunamayacağını takdir etmiş olan Sultan Hamid ora ahalesinin kabiliyetlerine göre bir idare sistemi kabul etmişti.” *Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990), s.205.

54 Bkz. Gökhan Çetinsaya, “‘İsmi olup da cismi olmayan kuvvet’: II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme,” *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), II, s.380-388; İdem., “İslami Vatansızlıktan İslam Siyasetine,” *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 1: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, der. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s.265-271; İdem., “Pan-İslamizm,” Gabor Agoston and Bruce Masters (eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire* (New York: Facts On File, 2009), s.453-456. Sünni-Şii ittihadı boyutu için bkz. Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, s.99-126.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

imparatorluktaki Müslümanların öncelikli olduğu, farklı Müslüman unsurların ortak bir temelde birleştirilerek sosyo-ekonomik ve eğitim-kültür bakımından kalkındırılmaya çalışıldığı ve Hıristiyan unsurlar karşısında her bakımdan üstün tutulduğu bir siyasettir. Bir başka ifadeyle bu yeni yönelimi, Tanzimat döneminin “ittihad-ı Osmani” (Osmanlıcılık) siyasetinden Abdülhamid döneminin “ittihad-ı İslâm” siyasetine doğru bir değişim olarak da tasvir edebiliriz.

Abdülhamid döneminde iç politikadaki en önemli yön değişikliği Tanzimat'ın imparatorluktaki gayrimüslimleri öne çıkaran, onlara endeksli, onları hoşnut etmeye yönelik politikası yerine imparatorluktaki çeşitli ırklara mensup Müslümanları ön plana çıkaran bir politikanın benimsenmesidir. Bu elbette temelsiz bir dönüşüm değildir. Bir kere, 1875-1878 krizi/savaşı sonrasında imparatorlukta Müslim-gayrimüslim nüfus dengesi değişmiştir. 1800'lerin başlarında gayrimüslimler imparatorluk nüfusunun yaklaşık % 40'ını oluşturmaktaydı. Tanzimat yöneticilerinin en büyük açmazı bu husus olmuştur: milliyetçilik rüzgarlarının estiği bir çağda, % 40'ı devlete bağlamak, imparatorluktan kopmamalarını temin etmek. Bunun için öncelikle Tanzimat Fermanı ile birlikte hukuki bakımdan eşitlik sağlanmaya çalışılmıştır. Bu çare olmayınca, özellikle Islahat Fermanı (Kırım Savaşı) sonrasında, sosyo-ekonomik kalkındırma, karma eğitim ve idari kademelere entegre etme çözümü gündeme gelmiş ve bu yönde politikalar uygulanmıştır. Ancak 1860'ların sonlarında ve 1870'lerin başlarında bunun da çözüm olmadığı anlaşıldığında, bu sefer son çare olarak anayasal ve parlamenter bir rejimde siyasi eşitliğin sağlanarak gayrimüslim milliyetçiliğinin yahut ayrılıkçılığının önünün kesilmesi tezi gündeme gelmiştir. Bu son tezin başta Midhat Paşa ve Yeni Osmanlılar olmak üzere dönemin fikir çevrelerinde ve basın organlarında tartışıldığı bilinmektedir. İşte, Sultan Abdülhamid ve çevresindekiler bunun da bir çözüm olamayacağını 1875-1878 döneminde kanıtlandığını düşünmekteydiler.

Daha da önemlisi Berlin Antlaşması'yla imparatorluk Hıristiyan nüfusun çoğunluk olduğu vilayetlerini kaybettiği ve önemli miktarda Müslüman göçü aldığı için, gayrimüslimlerin toplam nüfus içindeki payı % 20'ler civarına inmiştir. Şüphesiz % 20 de önemli (Doğu Anadolu ve Makedonya'da olacağı gibi) merkezi idareyi meşgul edecek bir orandır. Ancak artık Tanzimat yaklaşımlarının Hıristiyan milliyetçiliğini önlemede bir faydasının olmadığı anlaşılmış, % 20'nin de (Anadolu'da yaşayanlar her ne pahasına olursa olsun hariç tutulmak üzere) ergeç birgün ayrılabilceği kabullenilmeye başlanmıştı. Bu tabii ki Osmanlıcılık yahut ittihad-ı Osmani siyaseti tamamen terk edildi demek değildir, sadece öncelik artık Müslümanlarda demektir.

Bu aşamada gözler Tanzimat döneminde nispeten ihmal edilmiş olduğu varsayılan Anadolu ve Arap vilayetlerine çevrildi. Özellikle 1856 sonrası dönemde zaten kısıtlı olan para ve imkanlar Balkanlara ayrılmış, Anadolu ve özellikle de Arap vilayetleri ihmal edilmişlerdi. Dolayısıyla, Tanzimat siyaseti Hıristiyanları memnun edemediği gibi, ihmal edilen Arap topraklarında devlete olan hoşnutsuzluğu arttırmış, bazı milliyetçilik kıvılcımlarının işaretleri alınmaya başlanmıştı. Şimdi bütün imkanlar Müslümanların meskun bulunduğu bölgelere kaydırılmalı, maddi ve manevi bütün yatırımlar bu coğrafyaya yapılmalıydı.

Bu argümanın bir de malî cephesi vardı. 1877-1878 savaşında kaybedilen Balkan toprakları devletin gelirleri bakımından da önemli yerlerdi. Malî iflas ve savaşın yaralarını sarmaya çalışan devlet hazinesinin bu açığın kapatılmasına ihtiyacı vardı. İşte eğer Anadolu ve Arap bölgeleri sulama, ulaşım gibi gerekli alt yapı yatırımları ile kalkındırılabilir ve tarımsal üretim ve vergiler artırılabilirse bu malî açık kapanabilirdi.

Bu yeni siyasetin bir de uzun vadeli, ‘Müslüman millet tasavvuru’ olarak adlandırılabilir bir siyasi cephesi mevcuttur. 1878 sonrasında elde Müslüman nüfus ağırlıklı bir ülke kalmış ve bundan sonra Müslümanlara öncelik verilmesi kararlaştırılmıştı ama, ortada mütecanis bir Müslüman unsur yoktu. Eldeki bilgiler Anadolu ve Arap topraklarında belli şehir merkezleri dışında muazzam bir farklı inançlar manzumesi ile karşı karşıya bulunulduğuna işaret ediyor. Bu farklı unsurların tasavvur edilen bu Müslüman devlete uygun bir tebaa, bir ‘Müslüman millet’ haline getirilmesi gerekiyordu. Bir başka deyişle ‘Müslüman devlet’, ‘Müslüman milleti’ni arıyordu. Bu da dinî ve seküler öğelerin birlikte yer aldığı modern eğitimle sağlanacaktı. Sultan Abdülhamid’e atfedilen “her köye bir mektep ve bir cami” lafzını bu manada anlamak gerekir.

‘Müslüman millet’ ortak bir ideoloji, ortak bir kimlik etrafında şekillenmeliydi. Bu harç da ‘İslâm’dı. Bu açıdan İslâm, ortak bir kimlik unsuru, sosyal ya da milli dayanışma temeli, ortak vatandaşlığın bir ögesi, devlet-tebaa ilişkilerinde bir referans noktası, imparatorluğun Müslüman unsurlarını bir araya getirmek için kullanılabilir bir sosyal çimento olarak görülmüştür.

Buna ek olarak, Abdülhamid’in bir endişesi de 1875-1878 krizinin bir sonucu olarak Türk olmayan Müslüman unsurlar, özellikle de Araplar ve Arnavutlar arasında hissedilmeye başlanan hoşnutsuzlukların önüne geçerek, Müslüman tebaanın sadakatini temin etmekte. Araplar örneğinde en büyük endişesi, Avrupalı güçlerin de teşvikiyle Mısır ya da Hicaz merkezli bir rakip Arap hilafeti kurulması

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

ve bu yolla imparatorluğun temelden yıkılması idi. Bu endişesine yönelik ipuçları özellikle 1878-1885 döneminde Suriye, Hicaz, Mısır ve Sudan gibi bölgelerde belirgindir.

Bütün bu mülahazalar çerçevesinde 1880'lerin başlarından itibaren (devam edegelmekte olan bütün iç ve dış sorunlara rağmen) eğitimden ulaşımaya kadar her alanda bir "Müslüman milleti yaratma ve kalkındırma" projesi başladı. Bu politikadan Türkler, Kürtler, Araplar, Arnavutlar, Çerkezler gibi imparatorlukta bütün Müslüman unsurlar çeşitli derecelerde istifade etmiştir. Bu durum Arap vilayetlerini Salnamelerde en başa koymak gibi sembolik jestlerden Hicaz Demiryolu gibi önemli yatırımlara kadar pek çok konuda kendini gösterir.⁵⁵

e) Reform: 'İttihad-ı İslâm' da dahil, bütün prensip ve politikaları başarıyla uygulamak yahut gerçekleştirmek için elzem olan şey her alanda yapılacak reformlardı. Padişahın maddi alanda yahut bayındırlık, iktisadi gelişme, fen ve teknoloji alanlarında terakkiye inancı ve tabir caizse 'muasır medeniyet seviyesine' ulaşma isteği çok belirgindi. Kızı Ayşe Osmanoğlu'nun kendisine atfettiği şekliyle: "Babamın bir sözü vardı: 'Din ve fen' derdi. 'Bu ikisine de itikat etmek caiz' olduğunu söylerdi."⁵⁶ Osmanlının diğer Avrupa devletlerine kıyasla, sahip olduğu eksikliklerin farkındaydı; her alanda reformun, imparatorluğun bekası için olmazsa olmaz şart olduğunun bilincindeydi. Abdülhamid'in en önem verdiği alan ister sivil, ister askeri alanda olsun modern eğitimidir. İkinci olarak iktisadi kalkınmayı, özellikle de tarımı teşvik etmiştir. Ulaşımın, özellikle de demiryollarının, geliştirilmesinin tarım ve tarımsal ticaretteki gelişmede ve dolayısıyla devletin vergi gelirlerinin arttırılmasında ne kadar önemli olduğunun farkındaydı.

f) Statüko: Reform siyasetinin ardından statüko prensibinden bahsetmek her ne kadar bir çelişki olarak gözükse de, Abdülhamid rejiminin önemli bir hususiyetinin de, 'her alanda aşırı ihtiyat/tedbir içinde olmak' olduğu söylenebilir. İmparatorluğun zayıflığı yahut kırılğanlığı göz önüne alınarak hiç bir risk almamak, statükoyu bozmamak, çatışmak yerine uzlaşmak bu dönemin temel prensibi olmuştur. Hem iç hem de dış politikada kısa vadede istikrar ve emniyet gözetilmiş, kısa vadeli çözümlerle yetinilmiştir. Saray Başkatibi Tahsin Paşa, Sultan Abdülhamid'in "idare-i maslahat politikası" olarak da tanımladığı bu hususiyetini

55 Engin D. Akarlı, "Abdülhamid II's Islamic Policy in the Arab Provinces", *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1979), s.44-60; Idem., "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System," *Palestine in the Late Ottoman Period*, ed. David Kushner (Leiden: E.J. Brill, 1986), s.75-85.

56 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamit: Hatıralarım* (Ankara: Selçuk Yayınları, 1986), s.25.

şu kelimelerle ifade eder: “Sultan Hamid’in siyasetinde ‘sızılı çıkarmamak’ ve ‘çıban başı koparmamak’ tedbirleri hakim idi. İleriye doğru hamlelerden ve statü-koya halel getirecek yeniliklerden hilkaten müctenib olan Sultan Hamid herhangi bir meselenin gaile şeklini almadan halline taraftar idi.”⁵⁷

II. Abdülhamid dönemini, iktidarının ilk yıllarında benimsenen prensiplerin ve politikaların otuz küsur yıl boyunca taviz vermeden uygulandığı statik bir dönem olarak değil, zaman zaman değişen, yer yer farklılaşan bir dönem olarak görmek gerekir. Yıldız Arşivi’nden de kolaylıkla izlenebileceği gibi, gelişen iç ve dış koşullara göre Abdülhamid rejiminde bazı konularda ‘revizyon’ yapılmış, farklı arayışlara girilmiş, yeri geldiğinde ‘tavizler’ verilmiştir. Nitekim, Sultan Abdülhamid’in 1880’lerde kesinlikle karşı çıktığı bazı tekliflere, 1900’lerde evet dediği bilinmektedir.

Örneğin, uzun yıllar valilere geniş yetkiler verilmesine yahut bir kaç vilayeti birleştirerek bölge valilikleri kurulmasına itiraz eden Sultan Abdülhamid, Avrupalı güçlerin müdahale etmeye başladığı ve işlerin kontrolden çıkmaya başladığı noktalarda, daha büyük bir zararı önlemek için ‘ehven-i şer’e razı olmuştur. Teftiş veya Islahat komisyonları denilen bu uygulamalara farklı zamanlardan ve bölgelerden üç örnek verilebilir. İlk örnek, Ermeni meselesinin tekrar gündeme geldiği ve büyük devletlerin müdahale etmeye başladığı noktada, Yaver-i Ekrem Müşir Ahmet Şakir Paşa’nın bütün valiler üzerinde geniş yetkileri haiz olarak ‘Anadolu vilayat-ı umum müfettişliği’ne tayin olunmasıdır (1895-1899). İkinci örnek, yine benzer koşullarda, Makedonya Meselesinin hız kazandığı ve yabancı müdahalesinin arttığı noktada, Hüseyin Hilmi Paşa’nın ‘vilayat-ı selase’ (Manastır, Kosova, Selanik) umum müfettişliğine yahut Rumeli genel müfettişliğine atanmasıdır (1902-1908). Üçüncü örnek, Irak vilayetlerinde iç ve dış kaynaklı problemler sonucu işlerin yolundan çıkmaya başladığı noktada, Mustafa Nazım Paşa’nın ‘hitta-i Irak heyet-i islahiye reisliğine’ atanmasıdır (1907-1908).⁵⁸

57 *Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları*, s.207: “Bu sebeplerdir ki pek çok mesail, ait olduğu dairelerde müzakerat ve muhaberat ile uzayıp dururken Saray’da hal ve tesviye olunurdu.” Tahsin Paşa bir başka yerde de şöyle yazıyor: “Sultan Hamid’in bu meselede de işin had devresi geçinceye kadar itidal ile hareket siyasetini takip etmek istediği kaviyyen zannolunabilir. Çünkü ara sıra fırsat düşüp de vukuat-ı tarihiyeden bahsederken, ‘Devlet işlerinde buhranı geçiştirinceye kadar itidal ile hareket hayırlı olur. Her işin bir vakt-i merhunu vardır, o gelince iş yapılır’ derdi. Bu Abdülhamid’de yer eden kanaatlerden idi.” (s.372).

58 Ayrıntılar için bkz. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmed Şakir Paşa, 1838-1899* (İstanbul: Eren, 1993); Gül Tokay, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri, 1903-1908* (İstanbul: Afa, 1996); Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, s.40-47.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

Abdülhamid rejiminin 1880'lerin başlarında şekillenmiş temel ilke ve politikalarını ana hatlarıyla gördükten sonra, iç siyasetin dönüm noktalarının gözden geçirilmesine, 1882-1891 yılları itibarıyla devam edilebilir.

* * *

3) 1882-1891 Dönemi

Berlin Kongresi'nde açık kalmış bütün hesapların kapatıldığı 1878-1882 yılları sonrası bu dönemde, iki eşzamanlı ama birbiriyile ilişkisiz mesele Berlin Antlaşması taraflarını yahut 'Şark Meselesi'nin gündemini meşgul etti: Mısır ve Doğu Rumeli meseleleri. Bu krizler aynı zamanda Abdülhamid rejiminin prensiplerini ve politikalarını da pekiştirdiler.

Mısır'ın İngiltere tarafından işgali: Mısır'ın işgalini hazırlayan olaylar, Hidiv İsmail Paşa'nın Avrupa'ya aşırı borçlanması sonucu girilen mali kriz, bunun sonucunda oluşan İngiliz-Fransız mali kontrolünün Mısır'da yarattığı tepki, ve Urabi Paşa liderliğinde Vataniler denilen Mısırlı subay hareketinin ortaya çıkmasıyla devam etmiştir. Bu süreçte, Haziran 1879'da (İngiltere ve Fransa'nın Bâbiâli üzerindeki baskısıyla) Hidiv İsmail Paşa azledilerek yerine Tefvîk Paşa atandı. İç istikrarsızlık, Urabi Paşa hareketinin isyana dönüşmesi ile birlikte yeni bir boyut kazanmış, olaya hem Büyük Devletler karışmış hem de Bâbiâli müdahil olmaya zorlanmıştı. Urabi Paşa isyanı sonucunda bir nevi meşrutiyet rejimi kuruldu (Aralık 1881); Harbiye Nazırlığına yükselen Urabi Paşa, Mısır'da İngiliz-Fransız vesayetine karşı eylemlerde bulundu (Şubat-Mayıs 1882). Bir süre Abdülhamid yönetimini önce tek başına ve sonra müşterek askeri müdahaleye ikna etmeye çalışan İngiltere, sonunda Mısır'ı işgal ederek Urabi Paşa hareketini bastırdı (Eylül 1882). Bu krizin yönetimi, sadece İstanbul ile Londra'yı karşı karşıya getirmemiş, Yıldız ve Bâbiâli arasında da gerilimlere sebep olmuştur: Sultan Abdülhamid ile Tunuslu Hayreddin Paşa, Küçük Said Paşa ve Abdurrahman Nureddin Paşalar arasında Mısır'a karşı nasıl bir politika izlenmesi gerektiği hususunda ihtilaf çıkmıştır.⁵⁹

Mısır'a ilaveten, Sultan Abdülhamid'in İngilizlere yönelik vehmini daha da pekiştiren Sudan'daki gelişmelerden de bahsetmek gerekir. Sudan'da 1881'de Kahirre ve İstanbul'a karşı başlayan ve 1883'den itibaren (Mısır'ı işgal altında tutan İngilizlere karşı) hızla genişleyen Mehdi isyanı, tam da Mısır'ın işgali sonrası girilen süreçte Abdülhamid rejimini sıkıntıya sokmuş, İngilizlerin Mısır'da kalmaları için

59 Bkz. Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı 1882-1887* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010); Yasamee, *Ottoman Diplomacy*, s.87-100.

fırsat yaratmıştır. Abdülhamid rejimi Mehdi isyanına şüpheyle yaklaşmış, Osmanlı hilafetine karşı bir Arap hükümeti kurmaya çalışan İngiltere'nin kendisine karşı (Urabi isyanı gibi) bir diğer komplosu olarak görmüştür. Nitekim, tıpkı Urabi isyanında olduğu gibi, Sultan Abdülhamid Bâbüâlî'nin tavsiyesine rağmen herhangi bir şekilde müdahale etmeye yanaşmadı.⁶⁰

Doğu Rumeli krizi: Ayastefanos Antlaşması ile oluşturulan büyük Bulgaristan başta İngiltere ve Avusturya'nın itirazı üzerine Berlin'de revize edilmiş, bağımsız bir Bulgaristan ve özerk bir Doğu Rumeli olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. 1885 yılında Bulgar milliyetçileri askeri bir darbeyle Bulgaristan ve Doğu Rumeli'yi birleştirdiler. Bu birleşmeye hem Osmanlı hükümeti ve bazı Büyük Devletler, hem de Sırbistan ve Yunanistan muhalefet etti. Bütün bu aktörler arasında herhangi bir uzlaşma yahut ortak müdahale kararı sağlanamadığı için durum kabullenilmek zorunda kalındı. Sultan Abdülhamid, meselenin Büyük Devletler tarafından çözülmesini bekledi ama; Büyük Devletlerin kendi aralarındaki rekabet nedeniyle bu beklenti gerçekleşmedi. Onlar müdahale etmedikçe de gelişmeler Osmanlı aleyhine cereyan etti. Ve sonunda İstanbul ister istemez birleşmeyi kabul etmek zorunda kaldı. Sultan Abdülhamid benzer bütün durumlarda olduğu gibi, vükelanın çoğunun teşvikine ve Berlin Antlaşması maddelerine rağmen, asker sevk ederek müdahale etmekten kaçındı ve yine her seferinde olduğu gibi bu krizde de Bâbüâlî ile Yıldız arasındaki ilişkiler gerildi. Sadrazam ve bazı kabine üyeleri değişti; Said Paşa yerine Kamil Paşa geldi.⁶¹

Bütün bu dış krizlere rağmen, 1881 sonrasında oluşan on yıllık nisbî bir barış yahut iç istikrar dönemine işaret edebiliriz. 1881/1882 sonrasında meydana gelen dış buhranlar hiç şüphesiz, Ermeni ve Makedonya meselelerinde olduğu gibi iç siyasi buhrana dönüşmeyen yahut rejime muhalefeti tetiklemeyen olaylardır. Sultan Abdülhamid iç istikrarı bozmamak için bütün bu dış krizlerde (Mısır, Sudan, Doğu Rumeli) mütereddit davranmış, sonu belirsiz askeri müdahalelerden ısrarla kaçınmıştır. 1885'ten sonra dış krizler bitti, dış baskılar azaldı, Sultan Abdülhamid iktidarın dizginlerini daha sıkıca tutmaya başladı.

Bu nisbî güvenlik ve istikrar döneminde, reformların her alanda hızlandığını görmekteyiz. 1878-1882 döneminde kaleme alınan bütün planların ve

60 Yasamee, *Ottoman Diplomacy*, s.111-118. Yine aynı zincirin bir diğer halkası gibi addedilecek bir kriz için, F.A.K. Yasamee, "The Ottoman Empire, the Sudan and the Red Sea Coast, 1883-1889," Sinan Kuneralp and Selim Deringil (eds), *Studies on Ottoman Diplomatic History, V: the Ottomans and Africa* (İstanbul: ISIS, 1990), 87-102.

61 Türkgeldi, II, s.193-246; Yasamee, *Ottoman Diplomacy*, s.153-178, 197-214, 239-254.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

projelerin mali imkanlar elverdiği ölçüde ve rejimin temel ilkelerine aykırı olmadığı takdirde (örneğin Irak'ta toprakların tevzii ya da valilere yetki genişliği gibi konular haricinde) uygulanmaya başladığını görüyoruz. Büyük mali imkanlar gerektirmeyen reformlar, başta adalet ve hukuk sahasındaki reformlar olmak üzere zaten 1878 sonrasında özellikle Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadareti ile başlamış ve ardından Küçük Said Paşa sadaretleri döneminde duraklamalarla devam etmiştir. Ordu ile ilgili reformlar ise 1880 yılında başlamış ve 1882'de Alman askeri heyetlerinin gelişinden itibaren hızlanmıştır. Eğitim gibi masraflı ama öncelikli alanlarda ise 1880'li yıllarda hızlanarak devam etmiştir. Sultan Abdülhamid'in gerek idari, hukuki, askeri ve maarif gibi alanlardaki gerekse iktisadi, mali, bayındırlık, ziraat ve maden gibi alanlardaki reform çabaları hem planlama hem uygulama bakımlarından bütüncül ve karşılaştırmalı bir bakış açısıyla incelenmeyi beklemektedir.⁶²

Dış problemlerin bittiği, iç politikada belli bir istikrara kavuşulduğu, reform sürecinin devam ettiği bu dönemde, iç konsolidasyon ve reform sürecinin yanısıra yahut doğal bir sonucu olarak, çevre vilayetleri ve marjinal nüfus gruplarını hedef alan iç entegrasyon politikaları uygulandığı yönünde literatürde değişimler mevcuttur. İttihad-ı İslâm siyasetine de paralel olarak, Müslümanlarla meskun sınır yahut çevre vilayetlerine özel bir önem verildiğine, buraların problemlerine ve ihtiyaçlarına cevap arandığına, ve rejime entegrasyonlarına yönelik çabalar Yıldız Arşivi'nde izlenebilmektedir. Bu manada bir yandan Irak, Yemen ve Arnavutluk gibi vilayetler Yıldız'ın ve Bâbü'lî'nin gündemini sürekli işgal ederken,

62 Bütün bu konularda ayrı monografiler mevcuttur. Bazı örnekler için bkz: Eğitim için, Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline, the Ottoman Empire and its Heritage* (Leiden: Brill, 2001); Benjamin Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 2002); Mehmet Ö. Alkan, "Modernization from Empire to Republic and Education in the Process of Nationalism," *Ottoman Past and Today's Turkey*, ed. Kemal Karpat (Leiden: Brill, 2000), s.47-132; Adliye için, Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri, 1876-1914* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2008); Maliye için, Şevket Kamil Akar, 'Bütçeler Işığında II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi' (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999); Ordu için, Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askeri "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri, 1826-1914* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010); Tarım için, Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008); Bürokrasi ve idari teşkilat için, Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton: Princeton University Press, 1980); Idem., *Ottoman Civil Officialdom: A Social History* (Princeton: Princeton University Press, 1989).

diğer yandan Anadolu ve Arap vilayetlerinde yaşayan Şii, Nesturî, Yezidi, Kızılbaş ve Bektaşî unsurlarla ilgili 'enteegrasyon' yahut 'sahih itikada döndürme' çabaları oldukça belirgindir. 1880'lerin ortalarında başlayan bu sürecin Ermeni meselesinin Abdülhamid rejimini hayati bir krizle karşı karşıya bıraktığı 1890'ların ortalarına kadar devam ettiğini söyleyebiliriz.⁶³

İstikrarın bir başka boyutu ise, bu dönemde Yıldız-Bâbîâlî ilişkilerinin de bir istikrara kavuşmuş olmasıdır. Bu istikrar, 1882'ye kadar olan dönemle kıyaslandığında, 1882 sonrasında sadrazamların görevde kalış sürelerine de yansımıştır. Bu döneme her bakımdan (1882'de Mısır buhranından kaynaklanan kısa süreli mazuliyetleri sayılmazsa) Said ve Kamil Paşalar dönemi diyebiliriz.

Küçük Said Paşa (2)	12 Eylül 1880	2 Mayıs 1882	1 yıl, 7 ay, 20 gün
Abdurrahman Nureddin Paşa	2 Mayıs 1882	10 Temmuz 1882	2 ay, 10 gün
Küçük Said Paşa (3)	12 Temmuz 1882	30 Kasım 1882	4 ay, 20 gün
Ahmed Vefik Paşa (2)	30 Kasım 1882	2 Aralık 1882	2 gün
Küçük Said Paşa (4)	3 Aralık 1882	24 Eylül 1885	2 yıl, 9 ay, 21 gün
Mehmed Kamil Paşa (1)	25 Eylül 1885	3 Eylül 1891	5 yıl, 11 ay, 9 gün

4) 1891-1897 Dönemi

II. Abdülhamid rejimi açısından bakıldığında, 1891 yılı veya 1890-95 yılları arası bir dönüm noktası olarak durmaktadır.⁶⁴

a) Yıldız Arşivi'nde bulunan Saray ve Bâbîâlî arasındaki yazışmaların incelenmesi, bu tarihe kadar sadrazamların, özellikle Said ve Kamil Paşaların hayli etkin ve karar alma sürecinde ağırlıklı kişiler olduğunu gösterirken, bu tarihten sonraki bütün sadrazamların zayıf ve bağımlı kişiler oldukları görülmektedir. Hele 1895 türbülansında kısa süre göreve tekrar gelen ve Sadrazamın ve Bâbîâlî'nin eski konumunu talep eden Kamil Paşa'nın azlinden sonra bu yeni konum, yani Bâbîâlî'yi etkisizleştirerek Yıldız'dan doğrudan yönetim daha da pekişmiş gözükmektedir.

63 Deringil, *The Well-Protected Domains*, s.68-92; Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, s.99-126.

64 Bu konuda birbirini tamamlayan değerlendirmeler için bkz. Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi"; Çetinsaya, "Din, Reform ve Statüko"; Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

b) Aynı zamanda Ahmet Cevdet Paşa örneğinde simgeleşen ve Abdülhamid'in 1878 sonrasında fikirlerine çok önem verdiği danışmanlarının ve devlet ricalinin (yahut kendisinin devraldığı Tanzimat ricalinin) 1890'lı yılların ortalarında vefat ettiklerini ve bu tarihten sonra Sultan Abdülhamid'in (Mahmud Şevket, İbrahim Hakkı, Hüseyin Hilmi Paşalar kuşağı gibi) daha farklı (ve ilginç bir şekilde II. Meşrutiyet döneminde de kariyerleri devam edecek) bir askerî ve sivil bürokrasi ile çalışmaya başladığı görülmektedir.

c) Bu dönemde Yıldız Sarayı'nın ve Mabeynin merkezi konum edinerek öne çıkması bir çok farklı kaynak tarafından teyit edilmektedir. Bu konuda, sadarete Cevad Paşa'nın gelişi (Eylül 1891); Başkitabete Tahsin Paşa'nın gelişi (Kasım 1894); "Mahmud Nedim Paşa avanesi"nin yükselerek Sultan Abdülhamid'in etrafını sarması; Mabeyn kitabetinin iş hacminin ve personel sayısının artması (1878'de 10, 1890'da 19, 1894'te 24, 1896'da 28 kişi); Yıldız'daki telgraf ve posta müdürlüğü ile Mabeyn şifre katipliğinin kazandığı önem ve hacim; sadece Sadrazam ve Şeyhülislama ait olan (Sadareti atlayarak doğrudan Sarayla yazışmaya imkan tanıyan) Resmi Maruzat sunma imtiyazının Seraskerlik, Tophane Müşiriyeti, Bahriye Nezareti, Hazine-i Hassa Nezareti gibi makamlara yahut Teftiş-i Askeri, Maliye, Mübayaat gibi komisyonlara genişletilmesi gibi pek çok argüman dile getirilmiştir.⁶⁵

d) 1894-1896 Krizi atlandıktan sonra, biraz aşağıda değinileceği gibi, yeni bir istikrar oluşur: Sadrazamlıkta, nazırlıklarda ve valiliklerin çoğunda (Musul gibi daima problemlili vilayetler dışında) görevlerde istikrar görülür. Bu da Abdülhamid rejiminin istikrarının bir göstergesi olarak okunabilir.⁶⁶

e) Rejime karşı siyasi muhalefetin 1890'ların ilk yarısında ortaya çıkması ve özellikle Ermeni olaylarındaki zafiyetlerden faydalanarak hızla güçlenmesi de sürpriz değildir. Sivil ve askeri okullardaki öğrenciler, gazeteciler ve aydınlar, askeri ve sivil bürokrasi mensupları, bazı tarikat şeyhleri ve ulemanın katıldığı her kesimden muhalefet bu dönemde ortaya çıktı. Ermeni hadisesi ve rejime siyasi muhalefet eşzamanlı olarak ortaya çıktı ve birbirini güçlendirdi. Özellikle bu iki faktörün de ivmesiyle birlikte, zaten kendi doğal süreçleri itibarıyla belirginleşen Abdülhamid rejiminin özellikleri iyice güçlendi ve giderek şahsileşip otoriterleşti.

65 Bütün bu argümanlar için bkz. Ali Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi". Akyıldız'ın Devlet Salnamelerine dayanarak yaptığı hesaplama göre Abdülhamid öncesinde 40-45 kişi barındıran Mabeyn, Abdülhamid döneminde fahri yaverler de dahil 424 kişi barındırmaktadır. Ali Akyıldız, "Mabeyn-i Hümayun," *TDVİA*, XXVII, s.283-286.

66 Örnekler için bkz. Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s.8-15.

Burada cevaplanması zor soru, ‘muhalefet mi otoriterleşmeyi getirdi, otoriterleşme mi muhalefeti’ sorusudur. Her hâlükârda, örgütlenmeye zaten başlamış olan muhalefeti canlandıran ve eyleme geçiren etkenin Ermeni meselesi ve sonuçları olduğunu biliyoruz. Bu bakımdan bu iki konuyu 1894-1896 Krizi içerisinde birlikte tartışmak anlamlı olacaktır.

1894-1896 Krizi, tıpkı 1875-1878 gibi, çok boyutlu ciddi bir krizdir. Ermeni meselesi, 1880’lerin sonunda ve 1890’ların başında, sadece ‘vilayat-ı sitte’de (yani Doğu Anadolu’daki altı vilayete) değil zaman içinde giderek İstanbul da dahil birçok vilayetde başgöstermiş, devleti içerde ve dışarda zaafa uğratmıştır. Ermeni hadiselerinin birer yıl arayla meydana gelen üç doruk noktası vardır: Ağustos 1894’te Sason’da (Bitlis) yaşanan şiddet olayları; 30 Eylül 1895’te Ermenilerin Bâbîâli gösterisi ve İstanbul olayları; 26 Ağustos 1896’da Osmanlı Bankası baskını ve rehine krizi. Aynı zamanda Anadolu’da Ermenilerle meskun vilayetlerde kanlı şiddet olayları sürekli olarak birbirini takip etmekteydi. Bütün bu olaylar başta İngiltere olmak üzere Büyük Devletleri müdahil hale getirdi; Mayıs 1895’ten itibaren, Berlin Antlaşması’nın 61. Maddesine dayanarak Doğu vilayetlerinde reform talepleri ve baskısı tekrar gündeme geldi. Olaylar büyüdükçe ve kontrolden çıkmaya başladıkça, Büyük Devletler arasında ‘hasta adamı’ paylaşma görüşmeleri ve pazarlıkları da artmaya başladı. Aralık 1896-Ocak 1897 arası dış tazyikin, müdahale ve tehdidin en yoğun olduğu zamandır. “Kızıl sultan” lakabı da Sultan Abdülhamid’e bu dönemde Avrupa basını tarafından yakıştırılmıştır.

Tıpkı 1875-1878 Krizinde olduğu gibi, ‘iç isyan’, ‘dış müdahale’, ‘rejime muhalefet ve darbe teşebbüleri’ gibi üç faktörün kuvvetlenerek biraraya geldiği bu ciddi rejim krizi karşısında Sultan Abdülhamid’in karşılaştığı meydan okumalar ve aldığı tedbirler şöyle sıralanabilir:

a) Büyük devletler tıpkı 1875-78 döneminde olduğu gibi Osmanlı Devletinde yaşanan gelişmeleri ve Ermeni isyanlarını masaya yatırıp kendi çözümleri konusunda bastırmıştır. Bu sırada ‘hasta adam’lığı tekrar nüksetmiş olan Osmanlı Devleti’ni harita üzerinde paylaşma planları da Büyük Devletlerin gündemine gelmiştir. Abdülhamid buna karşı dış politikada Büyük Devletleri birbirine karşı oynamaya çalışacaktır.

b) Dahili siyasette istikrarın bozulduğu ve bunun bir yansıması olarak, Abdülhamid döneminde her ciddi kriz sırasında görüldüğü gibi sık sık sadrazam değişecektir. Nitekim, Haziran-Kasım 1895 arası beş ayda dört sadrazam değişmiştir. Haziran 1895’te Sadrazam Cevad Paşa’nın azledilerek yerine Küçük

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

Said Paşa (on senelik bir mazuliyetten sonra beşinci sadaretine) atanacaktır. Said Paşa dört ay sonra İngiltere'nin baskısıyla azledilecek ve yerine 'İngiliz' Kamil Paşa getirilecektir. Kamil Paşa'nın yaklaşık bir ay süren sadaretinden sonra, Halil Rifat Paşa ile Bâbîâlî tekrar istikrarı yakalayacaktır. Burada genel kalıp, iç kriz ve dış müdahale karşısında Abdülhamid'in kendi ilkelerine ve politikalarına kayıtsız şartsız teslim olan sadrazamlardan vazgeçerek Said yahut Kamil Paşa'ya dönmesi, fakat bu paşaların 1891 öncesi Yıldız-Bâbîâlî ilişkilerini tekrar canlandırmaya kalkışmaları durumunda ise kısa zamanda azledilerek tekrar 'bilâ kaydü şart sadakat ve ubudiyet' formülüne geri dönülmesidir.

Ahmed Cevad Paşa	4 Eylül 1891	8 Haziran 1895	3 yıl, 9 ay, 4 gün
Küçük Said Paşa (5)	8 Haziran 1895	30 Eylül 1895	3 ay, 23 gün
Mehmed Kamil Paşa (2)	2 Ekim 1895	7 Kasım 1895	1 ay, 6 gün
Halil Rifat Paşa	7 Kasım 1895	9 Kasım 1901	6 yıl, 2 gün
Küçük Said Paşa (6)	18 Kasım 1901	14 Ocak 1903	1 yıl, 1 ay, 26 gün

c) Sultan Abdülhamid, Mayıs 1895'te başlayan Büyük Devletlerin Ermeni isyanları ile ilgili taziyelerini göğüsleyebilmek için bir yandan hemen sadrazam değişikliğine giderken, diğer yandan (tıpkı 1902'de Makedonya için olduğu gibi) Anadolu vilayetlerinde reform konusunda kendi inisiyatifıyla tedbirler aldı. Nitekim, Müşir Ahmed Şakir Paşa'nın Haziran 1895'te 'Anadolu vilayâtı umum müfettişliği'ne tayin olması bu süreçle ilgilidir.⁶⁷

d) Ermenilerle meskun vilayetlerde reform sürecine ilave olarak bahsedilmesi gereken bir olay da 'Hamidiye Alayları'nın kurulmasıdır. Rusya sınırına destek kuvvet olarak 1880'lerin sonundan itibaren planlanan ve 1890'ların ilk yarısında Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerinden oluşturulmaya başlanan Hamidiye Hafif Süvari Alayları, Ermeni hadiselerinin başlaması ve kısa sürede hızla yayılması sonucunda Ermeni tedhişçilerine karşı hem fiilen hem de bir denge unsuru olarak kullanılmışlardır.⁶⁸

e) Bütün bu süreç yani iç isyan ve dış müdahale Abdülhamid rejimine karşı her kesimden iç muhalefeti tekrar canlandırmış, 'devletin elden gitmesi' yahut parçalanması tehlikesi karşısında ne yapmalı sorusu çeşitli mahfillerde tekrar sorulmaya ve yine (1870'lerde formüle edildiği haliyle) 'meşrutiyet, anayasa ve

67 Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmed Şakir Paşa*, s.54 vd.

68 Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu*, s.83 vd.

parlamento' cevapları verilmeye başlanmıştır. 'Yeni Osmanlı' muhalefetinin tasfiyesinden yaklaşık 10-15 yıl sonra yeni bir muhalefet dalgası bu sefer 'Jön Türklük' adı verdiği yeni bir dalga ortaya çıkmıştır. 1880'lerin sonlarında ve 1890'ların başlarında Harbiye, Tıbbiye, Mülkiye ve Hukuk Mektebi gibi askeri ve sivil yüksek okullarda okuyan bazı öğrenciler arasında başlayan muhalif hareketler ve örgütlenmeler, Ermeni olayları 1890'ların ilk yarısı boyunca yeni boyutlar kazanıp hızla genişledikçe, büyümeye başlamıştır. Bu aynı zamanda Ahmed Rıza gibi aydınların da birer birer yurtdışına kaçmaya başladıkları yıllardır. 1894-1896 yıllarında Anadolu'da her geçen gün artarak çoğalan Ermeni isyanlarının İstanbul'a sıçrayarak Avrupa devletlerinin de müdahil olduğu bir krize dönüşmesiyle birlikte askeri ve sivil okullardaki muhalif örgütlenmeler en üst düzeyine erişmiş, ve giderek sadece askeri ve sivil bürokrasi içinde değil, ulema ve meşayih içinde de yayılmaya ve taraftar bulmaya başlamıştır. Nitekim 1894-1896 döneminde ortaya çıkan bir çok muhalif eylem ve örgütlenmenin yanısıra, yüksek okullarda ardı ardına gelen tutuklama ve sürgün dalgaları görülmüştür. Bunlardan en önemlisi, 1896 Sonbaharında arkasında ulema, askeri ve sivil bürokrat ve yüksek okul öğrencilerinin bulunduğu, son anda önlenen ciddi bir darbe teşebbüsüdür. Bu girişimden yaklaşık bir yıl sonra, 1897'de, önce Suriye'de sonra İstanbul'da açığa çıkarılan darbe teşebbüsleri sonrasında iki büyük tutuklama ve sürgün dalgası birbirini izlemiştir.⁶⁹

Bütün bu sürecin, dönem ile ilgili hatıralarda sıkça vurgulandığı gibi, Sultan Abdülhamid'in mutlak/otokratik yönetiminin daha da belirginleşmesine; baskı, sansür, jurnal ve sürgün gibi uygulamaların çoğalmasına yol açtığı aşıkardır.

5) 1897-1902 Dönemi

1897-1902 yılları Abdülhamid rejimi bakımından bir başka dönüm noktasına, hatta Georgeon'un ifadesiyle 'saltanatın doruk noktası'na tekabül eder.⁷⁰ Bu doruk noktasına giden yoldaki en büyük ivme, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda elde edilen zaferdir.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda kazanılan zafer Abdülhamid rejimi için yoğun bir kriz ortamından çıkışı sağlayan bir manivela olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Ermeni hadiseleri dolayısıyla içine düştüğü zaafı bir avantaj sayanlar, 6 şubat 1897'de Girit'te isyan başlattı. İstanbul'dan beklentilerini masa başında

69 Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition* (Oxford: OUP, 1995), s.71 vd.

70 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s.384.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

alamayacaklarını gören Yunan orduları Tesalya'da sınırı geçerek Osmanlı topraklarına saldırdı. 17 Nisan'da başlayan savaş, 19 Mayıs 1897'de ateşkesin sağlanmasıyla sona erdi. 4 Aralık 1897'de barış sağlandı. Bu askeri zafer, bir kaç açıdan Abdülhamid rejimine hem imparatorluk içerisinde, hem Büyük Devletler nezdinde ve hem de İslâm dünyasında büyük bir prestij kazandırdı. Abdülhamid rejimi bu askeri zafer sayesinde, tabir caizse, bir taşla bir kaç kuş vurmuştur denilebilir. Rejimin dayanıklılığının yahut sağlamlığının ortaya çıkması karşısında hem Büyük Devletler, hem Ermeni örgütleri hem de Jön Türk muhalefeti eylemlerini durdurmuş, ve Osmanlı Devleti 1894-1896 krizinde girdiği bataklıktan kurtulmuştur. Nitekim, bu süreç sonucunda:

a) Ermeni isyanları sona erdi.

b) Jön Türk muhalefeti iflas etti. Makedonya Meselesi ile birlikte muhalefetin yeniden canlanmasına kadar rejim nefes aldı.

c) Büyük Devletlerin hem müştereken hem de kendi başlarına yaptıkları siyasi müdahaleleri, tehditleri ve baskıları sona ererken, Osmanlıyı parçalama planları da tekrar rafa kalktı.

d) Sultan Abdülhamid bütün İslâm dünyasında büyük bir prestij kazandı ve Halife olarak meşruiyetini sağlamlaştırdı.

e) Bu sürece katkıda bulunan ve bu sürecin sonucu olarak görülebilecek bir olay da Almanya imparatoru Kayzer II. Wilhelm'in 1898'de İstanbul'a ve Kudüs'e yaptığı ziyarettir.

e) Bu nisbî güvenlik ve istikrar ortamı hem reform sürecine tekrar hız kazandırmış, uzun vadeli olanlar da dahil reform paketlerinin ve büyük yatırım projelerinin tekrar gündeme gelmesini sağlamıştır.

f) Bu süreci taçlandıran olay ise, 1 Eylül 1900'de kutlanan II. Abdülhamid'in saltanatının 25. Yıl dönümü jübilesidir. 1897'den beri devam eden süreç jübilenin parlak bir şekilde geçmesini sağlamıştır. 1894-1896 yıllarında yaşanan iç ve dış politika krizi atlatılmış; 1897'de Osmanlı ordusu zafer kazanmış; Avrupa'nın en güçlü ve dünyanın ikinci büyük devletinin başında olan Kayzer II. Wilhelm, Osmanlı topraklarına yaptığı geziyle ve bu gezide kullandığı söylemle Abdülhamid rejiminin meşruiyetini pekiştirmiş, gerek iç muhalefet gerek Büyük Devletler karşısında ve gerekse bütün İslâm Dünyası nezdinde Sultan Abdülhamid'in prestijini arttırmıştır. Bu jübile vesilesiyle, iki büyük eserin temeli atıldı: Hicaz Demiryolu inşaatı başladı ve Darülfünun açıldı.

6) 1902-1908 Dönemi

1902 sonrası giderek hızlanan ve rejimin düşüşünü hazırlayan olaylar düşünüldüğünde, bir kaç yıllık nisbî bir rahatlamaadan sonra, rejimin doruk noktası olarak algılanan dönem aynı zamanda sonun başlangıcı olarak da okunabilir. Bu dönemde sadrazamlık, nazırlık ve çoğu valilikte 1890'ların ikinci yarısından itibaren başlayan istikrar devam etmektedir.

Halil Rifat Paşa	7 Kasım 1895	9 Kasım 1901	6 yıl, 2 gün
Küçük Said Paşa (6)	18 Kasım 1901	14 Ocak 1903	1 yıl, 1 ay, 26 gün
Mehmed Ferid Paşa	14 Ocak 1903	22 Temmuz 1908	5 yıl, 6 ay, 8 gün
Küçük Said Paşa (7)	22 Temmuz 1908	4 Ağustos 1908	13 gün

Bu dönemde rejimin karakteriyle ilgili olarak bazı açılardan birbirini bütünlükten bazı açılardan birbiriyle çelişen tanıklıklar mevcuttur. Dönemin tanıklıklarında, padişahın iktidarı tamamen Yıldız'a taşıdığı ve Bâbüalî'yi devre dışı bıraktığı vurgulanmaktadır. Örneğin İbnülemin'e göre, Said Paşa 'altıncı sadaretinde' Sultanla hiçbir şekilde uzlaşamayacaktır.⁷¹ Bu dönemde jurnalcılık de had safhalara ulaşacaktır.⁷² Yabancı diplomatların ve bazı yerli tanıkların intibai ise, 1900/1901'den itibaren Sultanın tamamen (Tahsin Paşa ve Arap İzzet Paşa gibilerin başında olduğu) 'saray takımı'nın kontrolüne girdiği yönündedir. Sarayın Sultana egemen olduğu varsayılan bu dönem aynı zamanda 'saray takımı' içindeki (Tahsin ve Arap İzzet Paşaların başını çektiği) farklı fraksiyonların iktidar mücadelesine tanık olacaktır.⁷³

1902 sonrası bu dönemde, bir dizi dış politika sorunlarında ve dış politikayla doğrudan bağlantılı iç sorunlarda hızlanarak yükselen bir artış olmuş; ve rejim bu sorunlarla başedemez hale gelirken, aynı zamanda bu sorunları çözme kapasitesini de yitirmiştir.

a) Kuveyt ve Basra Körfezi: 1871'de Bağdat Valisi Midhat Paşa'nın bu bölgedeki aktif faaliyetlerinden itibaren İngilizlerle başlayan gerilim, Abdülhamid döneminin büyük bir kısmında bir dengeye ve statükoya kavuşmuştu. Bölgede İngiliz-Osmanlı gerginliğinin artmasının öncelikli sebebi, bir yandan Bağdat Demiryolu projesi ve bölgede Alman nüfuzunun artması ise, diğer yandan Mayıs

71 Bkz. İnal, *Son Sadrazamlar*, II, s.1044 vd.

72 *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s.32, 103-104, 203-204.

73 Örneğin, İnal, *Son Sadrazamlar*, III, s.1607, 1603.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

1896'da aniden baş gösteren Kuveyt krizidir. 1871'den beri, Osmanlı makamları tarafından Bağdat vilayetine ve daha sonra Basra'ya bağlı bir kaza olan Kuveyt'te, "Kaymakam" Şeyh Muhammed bin Sabah üvey kardeşi Mübarek bin Sabah tarafından öldürüldü (Mayıs 1896). İngilizlerin "Basra bölgesindeki nüfuzlarını artırma teşebbüsleri" içinde bulunduğu ve niyetlerinin Cebel Şammar, Necid, Katar, Bahreyn ve Kuveyt'i içine alan bir "Arap konfederasyonu" kurmak olduğu endişesi taşıyan Bâbüâlî, uzun müzakerelerden sonra Aralık 1897'de, Mübarek'in "Kuveyt Kaymakamlığını" tasdik etmiştir. Bölgedeki çeşitli demiryolu projelerinden ve rakip devletlerin Basra Körfezine ilgisinden rahatsız olan Londra, 23 Ocak 1899 tarihinde Şeyh Mübarek'le gizli bir anlaşma imzaladı; bu anlaşmaya göre Mübarek kendisi, "vârisleri ve halefleri namına (...) önceden İngiliz Hükümeti'nin onayını almadan Kuveyt'te herhangi bir Devlet veya Hükümetin vekili ya da temsilcisini kabul etmemeye ve (...) daha önceden Majestelerinin Hükümetinin bu konuda onayını almadan, arazilerinin herhangi bir kısmını başka bir Devletin hükümetine ya da tebaasına devretmemeye, satmamaya, kiralamamaya, rehine vermemeye ya da işgal veya başka gayeler için teslim etmeme"yi taahhüt ediyordu. İstanbul'un ulaşım hatları ve askeri alandaki karşı tedbirlerine rağmen, "Kuveyt'in İngiltere himayesine girdiği" oldu-bittisi kabul edilmek zorunda kalınmıştır. Nihayetinde bir uzlaşmaya varıldı: İngiltere, Kuveyt'i işgal etmeyecek ya da burada hamiliğini resmen ilan etmeyecekti; ancak bunun karşılığında Bâbüâlî'nin de Kuveyt'e asker göndermekten sakınması ve statükonun devamını kabul etmesi icap ediyordu.⁷⁴

Sultan Abdülhamid'in 1899 sonunda Bağdat Demiryolu imtiyazını Almanlara ait Anadolu Demiryolu Şirketi'ne vermesine ve demiryolunun Basra Körfezi'ndeki son durağının Kuveyt'te kurulması teklifine Londra'nın gösterdiği tepki çok daha ciddi oldu. Kuveyt ve Basra Körfezi üzerindeki rekabet, 1900'lerin ilk yıllarında daha da artarak devam etti. İngiliz görevlilerin Körfez emirleri ve Necid şeyhleriyle temasları dikkatle izlenmeye devam ediyordu. Osmanlılarla İngilizlerin Kuveyt sebebiyle karşı karşıya gelişinin (1896-1902) ardından, İstanbul ve bölgedeki Osmanlı görevlileri arasında İngilizlerin bölgede 'düşmanca' bir politika güttükleri kuşkusu, yine o sıralarda Süveyş, Kızıldeniz ve Yemen'de yaşanan ihtilaflarla daha da kuvvetlenmiştir.⁷⁵

Kuveyt krizi çözülmeyen, mevcut gerilime Necid de eklendi. 1900 yılından itibaren Şeyh Mübarek, Necid bölgesinin (Doğu Arabistan'ın) meselelerine

74 Bkz. Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, s.138-141.

75 Bkz. Burman, *Britain's Relations with the Ottoman Empire*.

müdahale etmeye başlamış ve bu bölgenin hakimiyeti için zaten mücadele halinde olan İbn Suud ve İbn Reşid arasındaki çatışmaya taraf olmuştur. Şeyh Mübarek, Basra bölgesinin en büyük aşiret konfederasyonu olan Müntefik aşireti Şeyhi Sadun'u da yanına alarak İbn Suud'la birleşti ve (o sırada Sultan Abdülhamid'in adamı olarak görülen) İbn Reşid'e meydan okudu. 1902'den itibaren Osmanlı birliklerinin de müdahil olduğu bir çok çatışmalar meydana geldi; 1904'te, İstanbul tarafından Necid'e, İbn Suud üzerine büyük bir askeri kuvvet gönderildi.⁷⁶

b) Yemen İsyancıları: Basra Körfezi ve Doğu Arabistan'da yukarıda bahsedilen gelişmeler olurken, Yemen, Kızıldeniz ve Süveyş bölgesi de karışmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin 1872'den sonra tekrar kontrolü altına aldığı Yemen'deki Zeydilerin İstanbul'a karşı isyan süreci aralıkla devam etmekteydi. 1904 yılı sonlarına gelindiğinde, kendisini halife ilan eden İmam Yahya önderliğindeki Zeydi kabileleri yeni bir isyan dalgası başlattı. Muhtariyet talepleriyle başlayan bu yeni isyan dalgası karşısında Osmanlı kuvvetleri yetersiz kalmış, Sana Nisan 1905'te isyancıların eline geçmiştir. İstanbul'da, isyanların arkasında İngiliz parmağı olduğu kuşkusunu hakimdir. Irak'taki 6. Ordu Müşiri Ahmed Feyzi Paşa isyancılara karşı büyük bir askeri harekati gerçekleştirerek 1906'da Sana'yı geri aldı. Asir Şeyhi'nin isyanı dışında bütün isyan bastırıldı ise de Yemen'deki olaylar durulmayacaktır.⁷⁷

c) Akabe krizi: İngiliz işgali altındaki Mısır ile Osmanlı devletinin Sina yarımadasındaki sınırları üzerindeki ihtilaf uzunca bir süredir rafa kaldırılmıştı. Hicaz Demiryolunun Akabe Körfezine doğru ilerlemesi bu ihtilafı tekrar gündeme getirdi. Ocak 1906'da Yıldız'ın Taba'ya asker sevketmesiyle birlikte kriz başladı. Osmanlı ve İngiliz tarafları askeri ve diplomatik olarak bir kere daha karşı karşıya geldi. Uzun müzakerelerden sonra, Ekim 1906'da anlaşmaya varıldı. Osmanlı birlikleri Taba'dan çekildi; ama Akabe Osmanlı toprağı olarak tescillendi. Bu olayı ciddi bir diplomatik krize dönüştüren faktörlerden biri de, o yıllarda Mısır'da İslâmi milliyetçiliğın yükseliş ve Osmanlı hilafeti yahut Panislamizm taraftarlığının artışının İngiliz idaresinde yarattığı endişelerdir.⁷⁸

76 Bkz. Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsâ'da Osmanlı Hakimiyeti* (Ankara: TTK, 1998); Frederick F. Anscombe, *The Ottoman Gulf* (New York: Columbia University Press, 1997).

77 Yemen isyanları için bkz. Caesar E. Farah, *Sultan's Yemen: Nineteenth-Century Challenges to Ottoman Rule* (London: I. B. Tauris, 2002); Aden için bkz. Spencer Mawby, "A Crisis of Empire: The Anglo-Ottoman Dispute over the Aden Frontier, 1901-1905," *Diplomacy and Statecraft*, 18/1 (2007), s.27-52.

78 Bkz. Haluk Dursun, "Akabe Meselesi," *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s.70-77; John Burman, "British Strategic Interests versus Ottoman Sovereign Rights: New Perspectives on

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

d) Irak: Bu dönemde Abdülhamid idaresi için bir diğer endişe kaynağı da, İngilizlerin Basra Körfezi yoluyla Irak ve Doğu Arabistan'daki aşiretlere silah dağıttığını yahut bölgedeki illegal silah kaçakçılığına İngiliz makamlarının göz yumduğunu bildiren askeri kaynakların raporlarıdır. Nitekim modern silahlar edinmeleri sonucu gerek Musul gerekse Basra vilayetlerinde meydana gelen aşiret isyanları 1900'lü yılların başlarında hızla artmış, çoğu kez Osmanlı askeri kuvvetleri aşiretlerle yenişememeye, bu isyanları bastırmakta yetersiz kalmaya başlamıştır. Bu dönemde Irak'taki Osmanlı idarecileri hem yeni ıslahat projeleriyle hem de Basra vilayetinde çıkan bir dizi ayaklanma ile meşgul olmuşlardır. Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde yukarıda belirtilen bölgesel gerginlikler arttıkça, Irak'ta görev yapan İngiliz memurlarına ve ziyaretçilerine karşı hem İstanbul'dan hem de yerel idarecilerden kaynaklanan bir tepki baş göstermiştir. Mahalli Osmanlı idarecileri her yerde, özellikle de o sırada Basra'da meydana gelen aşiret isyanlarında İngiliz entrikası görüyor ve İngiliz görevlileri ile seyyahlarına çıkarılan engeller gün geçtikçe artıyordu.⁷⁹

Irak'taki Şii sorunu, 1905 sonrasında ise İran'ın ve İngiltere'nin de müdahil olduğu yeni boyutlar kazanmıştır. İran'da meydana gelen Meşrutiyet hareketi ve döneminin (1905-1911) çalkantılı hadiseleri, hem Irak'ta ve İran'da yaşayan Şii müçtehitler, hem İstanbul'da yaşayan İranlı muhalifler ve hem de Paris ve Makedonya'daki Jön Türkler bakımından düşünüldüğünde sadece Osmanlı Irakı'nı değil Osmanlı siyasetini de etkilemiştir.⁸⁰

Bahsi geçen bütün bu gelişmeler, bütün Ortadoğu'da artan İngiliz faaliyetleri ve müdahalesi, Basra Körfezi ve Arabistan'daki gelişmeler, Irak'ta hızla artan isyanlar, İran ihtilali sonucu Irak'taki Şii müçtehitlerin öne çıkması; Osmanlı makamlarının dikkatini bir kere daha Irak'ın problemlerine çekmiş, gerek Şii meselesini çözmek gerekse Irak'ta genel bir ıslahat yapmak için teşebbüsler, 1905'ten itibaren tekrar yoğunlaşmıştır.⁸¹

e) İran sınırı: Eylül 1905'ten itibaren, İran'daki ihtilalin yarattığı stratejik boşluğu fırsat bilerek, Osmanlı birlikleri İran hududunda ihtilafa konu olan Bayazıt'tan Vazne'ye kadar olan bölgeleri aniden işgal etmiş ve 1913'e kadar

the Aqaba crisis, 1906," *Journal of Imperial and Commonwealth History*, 37/2 (2009), s.275-292.

79 Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, s.127-146.

80 Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, s.122 vd.

81 Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, s.40 vd.

burada kalmıştır. Osmanlı-İran sınır ihtilaflarına 1840'lardan itibaren müdahil olan İngiltere ve Rusya da bu sürece tekrar dahil olmuştur.⁸²

Genel olarak bakıldığında, Abdülhamid rejiminin bu dönemde bütün imparatorlukta hem aşiret hem de sınır bölgelerinde ciddi sorunlar yaşamaya başladığı görülüyor. Bütün bu sorunlu bölgelerde farklı iç aktörlerle muhatap olan İstanbul, dış aktör olarak ise her seferinde İngiltere ile karşı karşıya gelmiştir. Bâbüalî, ne olursa olsun İngilizlerin 'tecavüzlerine' karşı kendi menfaatlerini korumaya kararlıydı. 1907 Ağustosundaki İngiltere-Rusya görüşmeleri, Osmanlı hükümetinin İngiltere ile doğrudan karşı karşıya gelmek riskine girmek konusundaki isteksizliğini kuvvetlendirmiştir. Bu görüşmelerde İngiltere ve Rusya; Tibet, Afganistan ve İran konusundaki anlaşmazlıklarını çözüme kavuşturarak bu ülkeleri aralarında paylaşmışlardı. Görüşmelerde Basra Körfezi'nden açıkça bahsedilmese de, Sultan Abdülhamid gizli bir anlaşmaya varıldığından endişe etmiştir. Padişah, görüşmelerin asıl mahiyeti hakkında İngiliz ve Rus Büyükelçilerinden izahat istemiş; bilhassa "ihtimal verilen anlaşmaya Basra Körfezi'ne komşu Osmanlı bölgelerinin dahil olup olmadığını" sorgulamış ve ayrıca İngiltere ile yakınlaşmaya yahut İngilizlerle karşı karşıya gelmemeye gayret etmiştir.⁸³

f) 'Halk' yahut eşraf hareketleri: 1905-1907 yılları, Karadeniz ve Doğu Anadolu vilayetlerinde bir dizi 'halk' yahut eşraf isyanına sahne olmuştur. Bu isyanlar, birbirinden farklı koşullarda ve farklı sebeplerle de olsa genel olarak bakıldığında, taşrada rejime karşı duyulan genel bir hoşnutsuzluğa işaret eder.⁸⁴

- Bir sürgün yeri olan Kastamonu'da 1905 sonu ve 1906 başında ağnam vergisinden muafiyet isteyen bir halk hareketi meydana gelmiştir.
- Yemen'e gönderilen askerlerin sevkiyat limanı olan Trabzon'da Ekim 1906'da ve Aralık 1907'de iki halk hareketi meydana gelmiştir.
- Diyarbakır'da bölgenin nüfuzlu Hamidiye Kumandanı ve Milli aşireti reisi İbrahim Paşa'nın baskısına karşı Ağustos 1905, Ocak 1906 ve Kasım

82 Bkz. Sinan Kunalp, "The Ottoman Drang Nach Osten: the Turco-Persian Border Problem in Azerbaijan, 1905-1912," *Studies on Ottoman Diplomatic History IV*, ed. Sinan Kunalp (İstanbul: ISIS, 1990), s.71-76; Richard Schofield (ed.), *The Iran-Iraq Border, 1840-1958* (Archive Editions, 1989), cilt 4.

83 Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, s.144-146; krş. Burman, *Britain's relations with the Ottoman Empire*.

84 Bu konuda bkz. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001), s. 104 vd.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

1907'de olmak üzere büyük halk hareketleri yaşanmıştır.

- Abdülhamid rejimi açısından en kritik isyan süreci ise, 1906-1907 yıllarında Erzurum'da yaşanmıştır. Şubat 1906'dan itibaren "ağnam vergisine karşı" başlayan olaylar giderek Bâbîâlî'nin Erzurum'daki otoritesini yitirmesiyle devam etmiş, nihayetinde ancak ordu birliklerinin Kasım 1907'de isyanı bastırması ile sona ermiştir.

Bunların yanısıra, Van, Çemişgezek, Çorum, Bitlis, Siirt ve Kerbela gibi yerlerde de çeşitli olaylar meydana gelmiştir.⁸⁵ Bütün bu isyanlara bakıldığında her birinin vergi yükü, kötüleşen iktisadi koşullar, Yemen'e asker sevkıyatı, yahut yerel yöneticilerin veya Hamidiye aşiretlerinin baskılarından, yani yerel iktisadi ve idari sorunlardan kaynaklanan ve halkta genel bir hoşnutsuzluğa yol açan farklı sebepleri olduğu görülür. Bu tarz halk hareketleri 1905'ten önce de görülmekteydi; ancak şimdi siyasi muhalefet için kullanılmaya elverişli birer ortam yaratmaktaydılar. Nitekim Erzurum gibi örneklerde, bu yerel hoşnutsuzluk ve kalkışma ortamı hem İttihad ve Terakki, hem de Prens Sabahaddin-Ermeni Taşnak koalisyonu tarafından kendi lehlerine olarak, meşrutiyet talepleri için kullanılmaya çalışılmıştır.

Yıldız ve Bâbîâlî bu hareketler karşısında önce direnmiş, fakat olaylar kontrolden çıkmaya başladıkça, uzlaşma yolunu seçerek büyük çoğunlukla talepleri kabul etmiş, vergileri ertelemiş yahut kaldırmış, şikayet edilen idarecileri görevden almıştır. İsyancıların eline geçen ve meşrutiyetçilerin gövde gösterisi yapmaya başladıkları Erzurum'da ise kuvvet kullanma yoluna gitmiştir.⁸⁶

g) Askeri birliklerdeki isyanlar: 1906-1908 yıllarında çeşitli ordu birliklerinde gerek Yemen'e sevkıyat gerekse ödenmeyen maaşlar nedeniyle bir dizi isyan yaşanmıştır. Bunlar daha önce de meydana gelmelerine rağmen, bu sefer muhalifler için siyasi fırsatlar yaratmıştır.

85 Bunlar arasında literatürde pek değinilmeyen yerlerden biri Kerbela'dır. 1906 Eylül'ünde, Kerbela'da yaşayan İran tebaası ile Osmanlı makamları arasında ciddi huzursuzluklar çıkmıştır. Osmanlı makamları bazı vergileri almak için harekete geçince, beş yüz kadar İranlı, Kerbela'daki İngiliz Konsolos Vekilliği'ne giderek gösterilere başladılar. Bu gösteri birkaç gün sürdü ve göstericilerin sayısı giderek arttı. Göstericilere karşı zecri tedbirlere başvurulmamasıyla ilgili Yıldız'ın talimatlarına rağmen Bağdat Valisi Mecid Bey, kalabalığı dağıtmak için asker ve zaptiyeden yararlandı: havaya ateş açıldı, büyük bir telaş yaşandı ve birkaç kişi öldürüldü. Kısa bir süre sonra, İngiliz makamlarının protestoları sonucu Vali görevinden azledilmiştir. Bkz. Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, s.122-123.

86 Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s.109-129.

Ortadoğu coğrafyasında yaşanan bütün bu dış problemlere, Anadolu ve Arap vilayetlerindeki bu genel huzursuzluk ortamına rağmen, Abdülhamid rejimini yıpratıp sonunu getiren asıl mesele, ‘Makedonya Meselesi’dir. Rejimin bu hayati mesele karşısındaki çaresizliğinden kuvvet alan muhalefetin bütün kanatları hızla büyümüş ve yayılmıştır. Rejime asıl darbeyi vuran, ve Sultan Abdülhamid’e “suyun akıntısına gideceğim” dedirten⁸⁷, Makedonya’da görev yapan genç subaylar arasında örgütlenen İttihad ve Terakki Cemiyeti olacaktır.

h) Makedonya Meselesi: Makedonya, 1901’den itibaren meydana gelen yoğun eşkıyalık olayları sebebiyle Büyük Devletlerin gündemine tekrar yerleşmişti. Eylül 1902’de muhtariyet talepleriyle birlikte büyük bir isyan başladı ve mesele uluslararası bir hal aldı. Balkanlar üzerinde Avusturya ve Rusya’nın 1897’de vardıkları uzlaşmanın devam ettiğini gören Sultan Abdülhamid, iki ülkenin baskıları ve kendi bürokratlarının telkinleri neticesinde rejim ilkelerinden taviz vererek, Makedonya vilayetlerinde (Manastır, Selanik, Kosova) ıslahat için bir irade yayınladı (Kasım 1902). Bu irade ile bir yandan valilere geniş yetkiler verilerek karma polis ve jandarma kabul edilirken, diğer yandan “vilayet-i selase umumi müfettişliği” oluşturularak başına Hüseyin Hilmi Paşa getirildi (Aralık 1902). Fakat olaylar durulmadı; aksine hızlanarak büyüdü. Olaylar büyüdükçe başta Avusturya ve Rusya olmak üzere Büyük Devletlerin müdahaleleri her geçen gün daha fazla artmaya başlamıştı. Şubat 1903’de Avusturya ve Rusya’nın Makedonya için ortak reform programı açıklandı. Nisan 1903’ten itibaren isyan ve sabotaj eylemleri devam ederken, Ağustos 1903’de üç ay sürecek genel bir ayaklanma başladı. Ekim 1903’te Avusturya ve Rusya’nın dikte ettiği Mürssteg reform programı açıklandı. Yıldız’ın kabul etmek zorunda kaldığı bu programla Makedonya’da yabancı vesayeti süreci başlamıştır. ‘Makedonya Meselesi’nde asıl kritik dönüm noktası ise, Aralık 1907’den itibaren Büyük Devletlerin tekrar müdahil olması ve Avusturya-Rusya ortaklığının bozularak İngiltere-Rusya ortaklığının devreye girmesi olmuştur.⁸⁸

Jön Türk muhalefeti için asıl ivme Makedonya meselesi olmuştur. Makedonya merkezli 3. Ordu’da görev yapan kurmay subaylar arasında Makedonya’nın Büyük devletler tarafından İmparatorluktan koparılacağı, Osmanlı Devleti’nin çöküşe sürüklendiği endişeleri, bu devlet nasıl kurtarılabilir sorularına ve tartışmalarına yol açmış ve yine 1870’lerden beri bütün iç ve dış problemlere çözüm olarak dile getirilen sihirli formül üzerinde anlaşılmıştır. Hastalık aynıdır: Gayrimüslim

87 *Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları*, s.373.

88 Tokay, *Makedonya Sorunu*.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

unsurlardan kaynaklanan iç isyan, isyanın silahla bastırılması ve müteakip dış müdahale. Hem gayrimüslimleri hem yabancı devletleri, hem de bürokratlar ve aydınları memnun edecek ilaç da aynıdır: Anayasal ve parlamenter rejim yani meşrutiyet.

i) İttihad ve Terakki: 1906 yılı Jön Türk hareketi için dönüm noktası olmuştur. Eylül 1906'da Selanik'te Osmanlı Hürriyet cemiyeti kuruldu. Eylül 1907'de Paris ve Selanik örgütleri İttihad ve Terakki Cemiyeti adı altında birleşti. Aralık 1907'de Paris'te Jön Türk Kongresi yapıldı. Bu iki olayın yarattığı ivme sonucu Makedonya'da bulunan askeri birliklerde yoğun bir siyasi faaliyet başladı. Bu yeni ortamı da değişen bölgesel ve uluslararası konjonktür sağladı.

Abdülhamid rejimi ve Jön Türk muhalefeti bakımından, bu dönemdeki uluslararası ve bölgesel konjonktürü dönüştürerek, durumu Abdülhamid rejiminin aleyhine ve Jön Türkler lehine çeviren bir kaç olayı zikretmek gerekir. Bunlar hem rejimi hem de muhalefeti etkilemiştir:

- 1905 Rus İhtilali ve Meşrutiyet ilanı (Kafkasya'da karışıklıklar)
- 1906 İran İhtilali ve Meşrutiyet ilanı (İran Azerbaycan'ı ve Irak'ta karışıklıklar)
- 1907'de İngiltere ve Rusya arasında sağlanan ittifak, antlaşma ve paylaşım

İngiltere-Rusya ittifakı sadece bölgesel ve uluslararası dengeleri değiştirmekle kalmamış, hem Abdülhamid rejimi bakımından dış politikada izlenen denge siyasetinin sonunu getirmiş, hem de (tıpkı iki devletin İran, Afganistan ve Tibet için yaptıkları gibi) Osmanlı'nın da paylaşılması ihtimalini akıllara getirmiştir.

Nitekim İngiltere-Rusya yakınlaşması ilk meyvelerinden birini Balkanlar üzerinde vermiş, 1907 sonu ve 1908 başından itibaren İngiltere ve Rusya Makedonya meselesinde ortak hareket etmeye ve diğer Avrupa devletlerini de zorlayarak İstanbul'a yapılan baskıyı arttırmaya başlamışlardır.⁸⁹

İngiltere-Rusya müdahalesi arttıkça ve sadece Makedonya'da değil bütün Osmanlı Balkan vilayetlerinde Avrupa vesayeti kurulacağı anlaşıldıkça, o bölgede yaşayan iki etkili kesim arasında, hem Makedonya'daki ve Arnavutluk'taki eşraf hem de ordudaki subaylar arasında hoşnutsuzluk son safhasına varmış, hem de bu kesimler arasında işbirliği zemini yaratılarak süreç hızlanmıştı. Haziran 1908'de, Rus Çarı ile İngiltere Kralı'nın Reval buluşması ise fitili ateşlemiş, 3 Temmuz 1908'de İttihad ve Terakki Cemiyeti mensubu subaylar tarafından Makedonya

89 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 454.

vilayetlerinde başlatılan isyan dalgası ‘Abdülhamid rejiminin’ sonunu getirmiştir. 3. Ordu merkezli bu askeri isyanda, Kosova Valisi Mahmut Şevket Paşa, Selanik Valisi Rauf Paşa ve Umumi Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa, olayları kenardan seyretmeyi tercih ederek kendilerini ateşe atmamışlardır (ki üçü de daha sonra yeni rejimde yükseleceklerdir). Yıldız’a sadık kalarak isyanı bastırmaya çalışanlar ise, Şemsi Paşa örneğinde olduğu gibi bu ateşte yanacaklardır.⁹⁰

* * *

Genel olarak bakıldığında, Abdülhamid rejimi otuz üç yıl boyunca üç ciddi tehdit ve krizle karşılaşmıştır: 93 Harbi ve sonrasında yaşanan olaylar; Ermeni meselesi (1894-1896); Makedonya meselesi (1903-1908). Bu krizler daima (Mısır dahil Osmanlı topraklarında ve Avrupa’da faaliyet gösteren) iç muhalefeti ve Büyük Devletlerin dış müdahalesini tetiklemiş, 1897’deki gibi çare bulunduğu takdirde rejimin devamı sağlanmış, 1908’deki gibi çözüm bulunamadığı takdirde ise rejimin sonunu getirmiştir. Yukarıda ana hatlarıyla incelendiği üzere, genç sultanın henüz kendi rejimini oluşturamadan yaşadığı ve atlattığı birinci kriz dönemi dışarda tutulursa, kendi rejimini oturttuğu, kendi prensip, kadro ve politikalarıyla çalıştığı diğer iki krizden sonuçlar çıkarmak öğretici olabilir.

Bütün bu krizlerde aşağı yukarı benzer bir kalıp söz konusudur: Gayrimüslimlerden kaynaklanan iç isyan, iç isyana yapılan askeri müdahalenin Büyük Devletler nezdinde yarattığı tepki; Büyük Devletlerin baskı ve müdahalesi; ve asker-sivil bürokrasi, medrese ve yüksek okullar öğrencileri, bir kısım entelektüel çevreler, ulema ve tarikat erbabı arasında muhalefet hareketinin gelişmesi. 1894-1897 yılları boyunca en yüksek boyutlarına ulaşan Ermeni olayları büyük ölçüde ‘zecri tedbirler’ ile bastırılmış, üstelik 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı’ndaki galibiyet sonrası hem içerideki ve dışarıdaki Jön Türk muhalefeti bıçak gibi kesilmiş, hem de başta İngiltere olmak üzere, Osmanlı İmparatorluğu’nu ‘paylaşmak’ isteyen Büyük Devletler teşebbüslerinden vazgeçmişlerdir. Ancak durum, 1903’ten itibaren ciddiyet kazanan Makedonya meselesi için aksi yönde cereyan etmiştir. Olaylar her geçen gün uluslararası boyutlar kazandıkça, sivil-askeri bürokraside ‘vatanın elden gittiği’ duygusu pekişmiş, bu da Abdülhamid rejiminin sonunu getirmiştir. Buna hiç şüphesiz Sultanın hem yaşça, hem de ‘iktidarca’ yorulmuşluğunu da ilave etmek gerekir.

90 Ayrıntılar için bkz. Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s. 232 vd.

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI: BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

II. Abdülhamid rejimini ve Abdülhamid dönemi iç siyasetini tartışmak bizi Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin siyasi tartışmalarına da bağlamaktadır. Yukarıda tartışılan hemen hemen bütün kavramlar ve süreçler incelendiğinde, merkezîyet ve adem-i merkezîyet tartışmalarından, muhafazakarlık ve liberallik yahut otoriterlik ve meşrutiyet tartışmalarına, milletin parlamenter rejime ehil olup olmadığı meselesinden, çoğunluğun ve azınlıkların entegrasyonu meselesine kadar hemen her konu modern Türkiye siyasetinin şifrelerine götürebilir.

II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi

Özet ■ Bu makale, II. Abdülhamid'in iç politikası ve siyasi rejimi hakkında bir dönemlendirme teşebbüsüdür. 1876-1908 yılları arası dönem, iç siyaset bakımından belli başlı gelişmeler, kritik olaylar ve dönüm noktaları itibarıyla altı alt döneme ayrılarak incelenmektedir: 1876-1878, 1878-1882, 1882-1891, 1891-1897, 1897-1902, 1902-1908. II. Abdülhamid'in iç politikası ve siyasi rejiminin temel ilkeleri ise altı başlık altında ele alınmaktadır: muhafazakarlık, mutlakîyet (otokrasi), merkezîyetçilik, ittihad-ı islâm, reform ve statüko. Bu prensipler ve politikalar, 1880'lerin ilk yarısından 1908'e kadar kararlılıkla uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak iç ve dış şartlar değiştiğinde, Sultan Abdülhamid yönetim ilkelerinde ve politikalarında revizyona gitmiş, bazı durumlarda taviz vermek zorunda kalmıştır. Abdülhamid dönemi üç büyük krizle karşılaşmıştır: Osmanlı-Rus Savaşı (1876-78) ve Berlin Antlaşması'nın uygulanması; Ermeni meselesi (1894-97); Makedonya Meselesi (1903-1908). Abdülhamid yönetimi ilk iki krizi başarıyla atlatırken, çözüm bulunamayan üçüncü kriz rejimin sonunu getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti - 19. Yüzyıl, Osmanlı Devleti - 20. Yüzyıl, II. Abdülhamid, İç Politika, Siyasi Rejim, Dönemlendirme, Panislamizm, Ermeni Meselesi, Makedonya Meselesi, Jön Türkler.

Kaynaklar

Akar, Şevket Kamil: 'Bütçeler Işığında II. Abdülhamit Dönemi Maliyesi' (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999).

Akarlı, Engin D.: "The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics Under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1976).

Akarlı, Engin D.: "Abdülhamid II's Islamic Policy in the Arab Provinces", *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1979), s.44-60.

- Akarlı, Engin D.: "Friction and Discord within the Ottoman Government under Abdulhamid II," *Boğaziçi University Journal- Humanities*, 7 (1979), s.3-26.
- Akarlı, Engin D.: "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System," *Palestine in the Late Ottoman Period*, ed. David Kushner (Leiden: E.J. Brill, 1986), s.75-85.
- Akarlı, Engin D.: "Economic Policy and Budgets in Ottoman Turkey," *Middle East Studies*, 28 (1992), s.443-476.
- Akarlı, Engin D.: *The long peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920* (London: The Centre for Lebanese Studies, 1993).
- Akarlı, Engin D.: "II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı," *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), II, s.253-265.
- Akarlı, Engin D.: "The Tangled Ends of an Empire and its Sultan," *Modernity and Culture: from the Mediterranean to the Indian Ocean*, eds L.T. Fawaz ve C.A. Bayly (New York: Columbia University Press, 2002), s.261-84.
- Aktepe, Münir: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Islahı Hakkında İngiltere Elçisi Layard'ın II. Abdülhamid'e Verdiği Rapor," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, IV/22 (Temmuz 1969), s.13-27.
- Akyıldız, Ali: "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Babıali'yle (Hükümet) İlişkileri," *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), III, s.286-297.
- Alkan, Mehmet Ö.: "Ölçülebilir Verilerle Tanzimat Sonrası Osmanlı Modernleşmesi," (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996).
- Alkan, Mehmet Ö.: "Modernization from Empire to Republic and Education in the Process of Nationalism," *Ottoman Past and Today's Turkey*, ed. Kemal Karpat (Leiden: Brill, 2000), s.47-132.
- Anscombe, Frederick F.: *The Ottoman Gulf* (New York: Columbia University Press, 1997)
- Bayur, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılabı Tarihi*, I/1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983).
- Beyhan, Mehmet Ali: "II. Abdülhamid Döneminde Hafıyye Teşkilatı ve Journaller", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.), VII, s.939-950.
- Birinci, Ali: "Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri Meselesi," *Divan: İlmî Araştırmalar*, 19 (2005), s.177-194.
- Biröl, Nurettin: *Halil Rıfat Paşa Dönemi ve İcraatı, 1827-1901* (Ankara: Cedit Neşriyat, 2009).
- Bozboru, Nuray: *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi* (İstanbul: Boyut, 1997).

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI:
BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

- Burman, John: *Britain's Relations with the Ottoman Empire during the Embassy of Sir Nicholas O'Conor to Porte, 1898-1908* (İstanbul: ISIS, 2010).
- Burman, John (ed.): *Notes From Constantinople: The Political Diary of Sir Nicholas O'Conor, British Ambassador to the Porte, 1898-1908* (İstanbul: ISIS, 2010).
- Burman, John: "British Strategic Interests Versus Otoman Sovereign Rights: New perspectives on the Aqaba crisis, 1906," *Journal of Imperial and Commonwealth History*, 37/2 (2009), s.275-292.
- Buzpınar, Tufan: "The Repercussions of the British Occupation of Egypt on Syria, 1882-1883," *Middle Eastern Studies*, 36/1 (2000), s.82-91.
- Buzpınar, Tufan: "Osmanlı Suriye'sinde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881," *İslâm Araştırmaları Dergisi*, II (1998), s.73-90.
- Buzpınar, Tufan: "The Hijaz, Abdulhamid II and Amir Hussein's Secret Dealings with the British," *Middle Eastern Studies*, 31/1 (1995), s.99-123.
- Buzpınar, Tufan: "Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdulhamid II: 1877-1882," *Die Welt des Islams*, 36/1 (1996), s.59-89.
- Buzpınar, Tufan: "Abdülhamid II, Islam and the Arabs: the Cases of Syria and the Hijaz, 1878-1882," (Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Manchester, 1991).
- Buzpınar, Tufan: "Vying for Power and Influence in the Hijaz: Ottoman Rule, the Last Emirate of Abdulmuttalib and the British, 1880-1882," *Muslim World*, 95 (2005), 1-22.
- Buzpınar, Tufan: "The Use of Constitutionalism as a Means of Opposition to Abdülhamid II's Regime: Constitutionalism among the Syrians," *Civilacademy, Journal of Social Sciences*, 8/1, 2010, s.1-10.
- Çetin, A. Alaaddin ve Ramazan Yıldız (der.): *Sultan II. Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim* (İstanbul: Çığır Yayınları, 1976).
- Çetin, Atilla: *Tunuslu Hayreddin Paşa* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988).
- Çetinsaya, Gökhan: "'Abdülhamid'i Anlamak': 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış," *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek: Toplum-Bilim ve Defter Dergileri Sempozyum Bildirileri* (İstanbul: Metis, 1998), s.137-146.
- Çetinsaya, Gökhan: "Din, Reform ve Statüko: II. Abdülhamid Dönemine Bir Bakış (1876-1909)", Haz. Coşkun Çakır, *Osmanlı Medeniyeti: Siyaset, İktisat, Sanat* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005).
- Çetinsaya, Gökhan: "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 1: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, (der.) Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim, 2001), s.54-71.

- Çetinsaya, Gökhan: “İslami Vatandaşlıktan İslam Siyasetine,” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 1: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, (der.) Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim, 2001), s.265-271.
- Çetinsaya, Gökhan: “‘İsmi olup da cismi olmayan kuvvet’: II. Abdülhamid’in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme,” *Osmanlı*, 2 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.380-388.
- Çetinsaya, Gökhan: “‘Çıban başı koparmamak’: II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış,” *Türkiye Günlüğü*, 58 (Kasım-Aralık 1999), s.54-64.
- Çetinsaya, Gökhan: *The Ottoman Administration of Iraq* (London: Routledge, 2006).
- Çetinsaya, Gökhan: “Pan-İslamizm,” *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, eds Gabor Agoston ve Bruce Masters (New York: Facts On File, 2009), s.453-456.
- Danişmend, İsmail Hami: *Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971).
- Demirel, Fatmagül: *II. Abdülhamid Döneminde Sansür* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2007).
- Demirel, Fatmagül: *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri, 1876-1914* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2008).
- Deringil, Selim: “The Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-82,” *Middle Eastern Studies*, 24 (1988), s.3-24.
- Deringil, Selim: “The Struggle Against Shi’ism in Hamidian Iraq,” *Die Welt des Islams*, 30 (1990), s.45-62.
- Deringil, Selim: *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi, 1876-1909* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002).
- Deringil, Selim: *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (London: I.B. Tauris, 1998).
- Diñçer, Celal: “Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa’nın Anadolu’nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Lâyiha,” *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, V-VIII, no 9-12 (1968-71), s.153-233.
- Duguid, Stephen: “The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia”, *Middle Eastern Studies*, 9/2 (May 1973), s.139-155.
- Dursun, A. Haluk: “Akabe Meselesi,” *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), XIII, s.70-77.
- Eraslan, Cezmi: *II. Abdülhamit ve İslam Birliği: Osmanlı Devleti’nin İslam Siyaseti 1856-1908* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1992).
- Erim, Nihat: *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri* (Ankara: AÜHF, 1953).

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI:
BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

- Erkan, Davut: "II. Abdülhamid'in İlk Mabeyn Feriki Eğinli (İngiliz) Said Paşa, Hayatı ve Hatıratı," *Osmanlı Araştırmaları*, 35 (2010), s.33-80.
- Farah, Caesar E.: *Sultan's Yemen: Nineteenth-Century challenges to Ottoman rule* (London: I.B. Tauris, 2002).
- Findley, Carter: *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton: Princeton University Press, 1980).
- Findley, Carter: *Ottoman Civil Officialdom: A Social History* (Princeton: Princeton University Press, 1989)
- Findley, Carter Vaughn: *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity* (New Heaven-London: Yale University Press, 2010).
- Fortna, Benjamin C.: *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 2002.)
- Fortna, Benjamin C.: "The Reign of Abdülhamid II," *Turkey in the Modern World*, The Cambridge History of Turkey, Volume 4, Reşat Kasaba (ed.) (New York: Cambridge University Press, 2008), s. 38-62.
- Frierson, Elizabeth B.: "Unimagined Communities: State, Press, and Gender in the Hamidian Era," (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1996).
- Georgeon, François: *Sultan Abdülhamid* (İstanbul: Homer, 2006).
- Georgeon, François: "Son Canlanış," *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II: XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa*, Robert Mantran (ed.) (İstanbul: Cem Yayınevi, 1995), s.145-216.
- Hanioğlu, M. Şükrü: *A Brief History of Late Otoman Empire* (New Jersey: Princeton University Press, 2008).
- Hanioğlu, Şükrü: *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001).
- Hanioğlu, Şükrü: *The Young Turks in Opposition* (Oxford: Oxford University Press, 1995).
- Hocaoğlu, Mehmed: *Abdülhamid Han ve Muhtıraları* (İstanbul: Selekte Yayıncılık, 1989).
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal: *Son Sadrazamlar*, 4 cilt (İstanbul: Dergah Yayınları, 1982).
- Kara, İsmail: *Hilafet Risaleleri*, cilt I-II: II. Abdülhamit Devri (İstanbul: Klasik, 2002).
- Karaca, Ali: *Anadolu Islahatı ve Ahmed Şakir Paşa, 1838-1899* (İstanbul: Eren, 1993).
- Karaca, Ali: "Saray'da / Mabeyn-i Hümayûn'da Yâverlik Kurumu, 1839-1920," *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), XIII; s.610-628.
- Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi VIII: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri, 1876-1907* (Ankara: TTK Yayınları, 1983).

- Karpat, Kemal: *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914: Demografik ve Sosyal Özellikleri* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2003).
- Karpat, Kemal: *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State* (Oxford: Oxford University Press, 2001).
- Karpat, Kemal ve Robert W. Zens: "I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı, 1876-1909," *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), XII, s.873-888.
- Kılınç, Ramazan: "Muhafazakârlık: II. Abdülhamid Dönemini Anlamada Bir Anahtar", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), XII, s.931-938.
- Kırmızı, Abdülhamit: *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007).
- Kızıltoprak, Süleyman: *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı, 1882-1887* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010).
- Kodaman, Bayram: *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987).
- Koloğlu, Orhan: *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan: Abdülhamit Gerçeği* (İstanbul: Gür Yayınları, 1987).
- Koloğlu, Orhan: *Abdülhamit ve Masonlar: 1905'e kadar* (İstanbul: Gür Yayınları, 1991).
- Kuneralp, Sinan (ed): *Twixt Pera and Therapia: The Constantinople Diaries of Lady Layard* (İstanbul: ISIS, 2010).
- Kuneralp, Sinan (ed): *The Queen's Ambassador to Sultan: Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877-1880* (İstanbul: ISIS, 2009).
- Kuneralp, Sinan: "The Ottoman Drang Nach Osten: the Turco-Persian Border Problem in Azerbeican, 1905-1912," *Studies on Ottoman Diplomatic History IV*, ed. Sinan Kuneralp (İstanbul: ISIS, 1990), p.71-76.
- Kuran, Ercümen: Küçük Said Paşa (1840-1914) as a Turkish Modernist, *International Journal of Middle East Studies*, I (1970), s.124-132.
- Kurat, Yuluğ Tekin: *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği: 1877-1880* (Ankara: AÜDTCF, 1968).
- Kurşun, Zekeriya: *Necid ve Absa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998).
- Landau, Jacob: *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization* (Oxford: Clarendon Press, 1990)
- Lewis, Bernard: *The Emergence of Modern Turkey* (London: OUP, 1961)

II. ABDÜLHAMİD'İN İÇ POLİTİKASI:
BİR DÖNEMLENDİRME DENEMESİ

- Mardin, Şerif: "Libertarian Movements in the Ottoman Empire, 1878-95," *Middle East Journal*, 16/2 (1962), s.169-182.
- Mardin, Şerif: *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1983).
- Mardin, Şerif: *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi* (New York: SUNY, 1989).
- Mawby, Spencer: "A Crisis of Empire: The Anglo-Ottoman Dispute over the Aden Frontier, 1901-1905," *Diplomacy and Statecraft*, 18/1 (2007), s.27-52
- Moreau, Odile: *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askeri "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010).
- Oğuz, Mustafa: "II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar," (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007).
- Ortaylı, İlber: *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu* (Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981).
- Ortaylı, İlber: "Son Universal İmparatorluk ve II. Abdülhamid," *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), VII, s.889-898.
- Osmanoğlu, Ayşe: *Babam Sultan Abdülhamit: Hatıralarım* (Ankara: Selçuk Yayınları, 1986).
- Öke, M. Kemal: *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II Abdülhamid ve Dönemi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983).
- Özbek, Nadir: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).
- Özcan, Azmi: "İngiltere'de Hilâfet Tartışmaları, 1873-1909," *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2 (1998), s.49-71.
- Özcan, Azmi: *Indian Muslims, the Ottomans and Britain, 1877-1924* (Leiden: E. J. Brill, 1997).
- Quataert, Donald: *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908* (Çev. Nilay Özoek Gündoğan-Azat Zana Gündoğan) (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008).
- Rogan, Eugene L.: "Aşiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes, 1892-1907," *International Journal of Middle Eastern Studies*, 28 (1996), s.83-107.
- Schofield, Richard (ed.): *The Iran-Iraq Border, 1840-1958* (Archive Editions, 1989), cilt 3 ve 4.
- Shaw, Stanford: "A Promise of Reform: Two Complementary Documents," *International Journal of Middle East Studies*, 4 (1973), s.359-68.

- Shaw, Stanford ve Ezel K. Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey 2: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977).
- Shaw, Stanford: "Sultan Abdülhamid II: Last Man of the Tanzimat," *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, 25-27 Aralık 1989 (Ankara: Milli Kütüphane, 1989), s.179-197.
- Somel, Selçuk Akşin: *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline, the Ottoman Empire and its Heritage* (Leiden: Brill, 2001).
- Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1990).
- Sultan II. Abdülhamid: *Siyasi Hatıralarım* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1974).
- Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri: Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, ed. Metin Hülagü (İstanbul: Pan, 2003).
- Tekin, Yusuf: *II. Abdülhamid'ten Cumhuriyete Miras: Bir Ulus Devlet Yaratma Projesi* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2009).
- Tokay, Gül: *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri, 1903-1908* (İstanbul: Afa, 1996).
- Türkgeldi, Ali Fuat: *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye*, 4 Cilt, Bekir Sıtkı Baykal (haz.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987).
- Türköne, Mümtaz'er: *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991).
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Midhat Paşa ve Taif Mahkumları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982).
- Yasamee, F. A. K.: *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888* (İstanbul: ISIS, 1996).
- Yasamee: F. A. K., "The Ottoman Empire, The Sudan and The Red Sea Coast, 1883-1889," Sinan Kuneralp (ed.), *Studies on Ottoman Diplomatic History V* (İstanbul: ISIS, 1987), s.87-102.
- Zürcher, Eric Jan: *Turkey: A Modern History* (London: I.B. Tauris, 1993).